

Resource: Kamusi ya Biblia (Tyndale)

Aquifer Open Bible Dictionary

This work is an adaptation of Tyndale Open Bible Dictionary © 2023 Tyndale House Publishers, licensed under the CC BY-SA 4.0 license. The adaptation, Aquifer Open Bible Dictionary, was created by Mission Mutual and is also licensed under CC BY-SA 4.0.

This resource has been adapted into multiple languages, including English, Tok Pisin, Arabic (عربي), French (Français), Hindi (हिंदी), Indonesian (Bahasa Indonesia), Portuguese (Português), Russian (Русский), Spanish (Español), Swahili (Kiswahili), and Simplified Chinese (简体中文).

Kamusi ya Biblia (Tyndale)

H

Hadesi, Hadithi za Matamko, Hadithi za Uumbaji, Hadoramu, Haki, Hali ya Kati ya Maisha na Ufufuo, Hamathi, Hamu (Mtu), Hasarmawethi, Hasira, Hatia ya damu, Havila (Eneo), Havila (Mtu), Hawa, Hekalu, Hema, Henoko (Mahali), Henoko (Mtu), Herode, Familia ya Herode, Herodia, Hidekeli, Historia ya Israeli, Hofu, Hukumu, Huli, Huzuni

Hadesi

Kwenye hadithi za Kigiriki, Hadesi alikuwa mungu wa ulimwengu wa chini, na kaka wa Zeus. Hadesi pia aliitwa Pluto. Alimteka Persephone, jambo ambalo lilipelekea majira ya baridi. Ufalme wake pia uliitwa Hadesi (na pia uliitwa Tartarus). Kuzimu ilikuwa nchi ya giza ambapo wafu waliishi.

Odysseus aliingia katika ufalme huo na kuwalisha mizimu damu ili kupata maelekezo ya kurudi nyumbani (Homer's *Odyssey* 4.834). Hapo awali, Wagiriki walifikiria kuzimu kama kaburi tu. Ilikuwa inawakilisha uwepo wa kivuli, kama mzimu kwa wote waliokufa, wema na waovu sawa. Polepole, Wagiriki na Warumi walikuja kuona kuzimu kama mahali pa zawadi na adhabu. Kuzimu ikawa ufalme uliopangwa na kulindwa ambapo wema walizawadiwa katika Mashamba ya Elysian. Waovu pia waliadhibiwa (kama ilivyoelezwa na mshairi wa Kirumi Virgil, 70–19 KK).

"Hades" akawa muhimu kwa Wayahudi kama neno lililotumika kutafsiri jina la Kiebrania "Sheol" kuwa Kigiriki. Hii ilikuwa tafsiri inayofaa sana kwa neno la Kiebrania lililotumiwa na watafsiri wa Agano Jipya la Kigiriki, Septuagint. Maneno yote mawili yanaweza kumaanisha kaburi la kimwili au kifo ([Mwanzo 37:35](#); [Mithali 5:5](#); [7:27](#)). Maneno yote mawili yalirejelea ulimwengu wa chini wa giza ambapo kuwepo kulikuwa kivuli tu ([Ayubu 10:21–22](#); [38:17](#); [Isaya 14:9](#)).

Sheol inaelezewa kuwa chini ya bahari na ina milango na lango ([Ayubu 26:5–6](#); [17:16](#); [Yona 2:2–3](#)). Watu wote huenda huko, iwe ni wema au wabaya ([Zaburi 89:48](#)). Katika fasihi za awali, hakuna matumaini ya kuachiliwa kutoka Sheol/hadesi.

C. S. Lewis anaelezea dhana hii vizuri katika *The Silver Chair*: "Wengi huzama chini, na wachache

hurudi kwenye nchi zenye mwanga wa jua." Bila shaka, maelezo haya yote yapo katika fasihi ya kishairi. Ni vigumu kusema jinsi Waebrania au Wagiriki walivyochukulia maelezo yao ya kuzimu/Sheol. Huenda walitumia tu lugha ya picha ya zamani ya ushairi wa Kigiriki kuelezea dhana ambayo maneno ya nathari hayakuwa ya kutosha.

Wayahudi na Wagiriki wote walipata ushawishi kutoka kwa fasihi ya Kiajemi. Baada ya Wayahudi kurudi kutoka uhamishoni, waandishi wao waliandika vitabu (kama vile Malaki, Danieli, na baadhi ya Zaburi) katika muktadha wa ushawishi wa Kiajemi.

Wagiriki walikutana na fasihi ya Kiajemi baadaye kidogo (walipigana na Waajemi kutoka mwaka wa 520 hadi 479 KK na kuwashinda kati ya 334 na 330 KK).

Iwe ni kutokana na ushawishi wa Kiajemi au la, katika kipindi hiki, wazo la thawabu na adhabu baada ya kifo liliibuka. Sheol/kuzimu ilibadilika kutoka kuwa nchi ya kivuli na kuwa mahali tofauti pa thawabu na adhabu kwa Wagiriki (na Warumi) na Wayahudi.

Josephus anarekodi kwamba Mafarisayo waliamini katika thawabu na adhabu baada ya kifo (*Antiquities* 18.1.3). Wazo kama hilo linaonekana katika 1 Henoko 22. Katika visa hivi katika fasihi ya Kiyahudi, kuzimu inaonyesha mahali pamoja pa wafu, ambalo lina sehemu mbili au zaidi.

Kwenye fasihi nyingine za Kiyahudi, kuzimu ni mahali pa mateso kwa waovu. Wenye haki huingia paradiso (Zaburi ya Solomoni 14; [Hekima ya Solomoni 2:1](#); [3:1](#)). Hivyo, mwanzoni mwa kipindi cha Agano Jipya, kuzimu ina maana tatu:

1. Kifo
2. mahali pa wafu wote, na
3. mahali pa wafu waovu tu.

Muktadha huamua maana ambayo mwandishi anakusudia katika kifungu fulani.

Maana hizi zote zinaonekana katika Agano Jipya. Katika [Mathayo 11:23](#) na [Luka 10:15](#), Yesu anazungumzia kushuka kwa Kapernaumu hadi kuzimu (Tafsiri ya New Living Translation na Vidokezo vya Pembeni). Inawezekana zaidi anamaanisha kuwa mji huo uta "kufa" au kuharibiwa. "Kuzimu" inamaanisha "kifo" katika muktadha huu, kama vile "mbinguni" inamaanisha "kuinuliwa."

[Ufunuo 6:8](#) pia inaonyesha hili: Kifo kinakuja juu ya farasi, na kuzimu (alama ya kifo) inafuata karibu nyuma. Uhusishaji wa Hadesi kama mtu labda unatokana na Agano la Kale, ambapo kuzimu/Sheol inaonekana kama mnyama anayewameza watu ([Mithali 1:12](#); [27:20](#); [30:16](#); [Isaya 5:14](#); [28:15](#); [Habakuki 2:5](#)).

[Mathayo 16:18](#) ni matumizi magumu zaidi ya kuzimu. Kanisa litajengwa juu ya mwamba na malango ya kuzimu hayatahinda dhidi yake. Hapa mahali pa wafu (pamoja na malango na vizuizi) ni ishara ya kifo. Wakristo wanaweza kuuawa, lakini kifo (milango ya kuzimu) hakitawashikilia zaidi kuliko kilivyomshikilia Kristo. Yeye aliyevunjika kutoka kuzimu ataleta watu wake nje pia.

Hii pia ndiyo maana ya [Matendo 2:27](#) (ikimnukuu [Zaburi 16:10](#)). Kristo hakubaki amekufa na maisha yake hayakubaki kuzimu. Tofauti na Daudi, alifufuka kutoka kwa wafu. Katika mojawapo ya kesi hizi, kuzimu inaweza kuwa ishara tu ya kifo. Au inaweza kumaanisha kwamba Kristo na Mkristo walikwenda mahali pa wafu panapoitwa kuzimu. Labda ya kwanza ndiyo inayokusudiwa. Vyovyote vile, kwa kuwa Kristo alifufuka, ameshinda kifo na kuzimu. Anaonekana katika [Ufunuo 1:18](#) kama yule anayeshikilia funguo (udhibiti) wa vyote viwili.

Sehemu mbili za Agano Jipya zinarejelea kuzimu kama mahali ambapo wafu wanaishi: [Ufunuo 20:13-14](#) na [Luka 16:23](#). Katika [Ufunuo 20](#), kuzimu inatupu (ama ya wafu wote au wafu waovu, kulingana na eskatolojia ya mtu), ikifanya ufufuo kuwa kamili. Wakati waovu wanapohukumiwa na kutupwa katika ziwa la moto (Jehnamu), Hadesi pia anatupwa humo. [Luka 16:23](#), hata hivyo, anarejelea waziwazi kuzimu kama mahali pa wafu waovu. Hapo tajiri anateswa katika moto, wakati maskini Lazaro anaenda paradiso (kifuani mwa Abrahamu).

Hadesi, basi, inamaanisha mambo matatu katika Agano Jipya, kama ilivyokuwa katika fasihi ya Kiyahudi:

1. Kifo na nguvu zake ni dhana inayotumika mara nyingi zaidi, hasa katika matumizi ya sitiari.
2. Pia inamaanisha mahali pa wafu kwa ujumla, ambapo mwandishi anataka kuwaweka wafu wote pamoja.
3. Inamaanisha, hatimaye, mahali ambapo wafu waovu wanateswa kabla ya hukumu ya mwisho. Hii ndiyo maana yake nyembamba zaidi, inayotokea mara moja tu katika Agano Jipya ([Luka 16:23](#)). Biblia haizungumzii mateso haya kwa undani. Picha ya Dante katika *The Inferno* inategemea dhana za baadaye na mawazo ya Kigiriki na Kirumi kuhusu kuzimu zaidi kuliko Biblia.

Tazama pia Wafu, Mahali; Jehnamu; Kuzimu; Sheoli.

Hadithi za Matamko

Apothegm ni hadithi fupi zenye maana. Baadhi ya wasomi wa Biblia hutumia neno *apothegm* kuelezea hadithi fupi katika Injili zinazomalizika na msemo wa Yesu. Hizi pia zinajulikana kama "hadithi za matamko." Mifano inapatikana katika [Mathayo 8:18-22](#); [9:10-13](#); [16:1-4](#); [Marko 2:18-22](#); [10:13-15](#); [Luka 6:1-5](#); [11:37-44](#). Hadithi hizi hazina muktadha mkubwa wa kihistoria. Zinajumuisha maelezo ya kutosha tu ili kufanya msemo wa Yesu kueleweka. Hadithi hizi zilikuwa muhimu sana kwa kanisa la awali. Zilitumika katika ibada, katika kufundisha Wakristo wapya, na katika kusahihisha mafundisho potofu.

Hadithi za Uumbaji

Hadithi za kidini zinaelezea asili na mpangilio wa ulimwengu. Sehemu za baadhi ya hadithi za uumbaji za Mesopotamia zinafanana sana na simulizi za kibiblia kuhusu Uumbaji na nyakati za awali.

Simulizi zinazohusu uumbaji zilijulikana kote katika Mashariki ya Karibu ya kale. Nyingi zilitegemea hadithi zilizotokana na Sumer, mojawapo ya taratibu za kwanza za Mesopotamia. Ingawa sasa zinachukuliwa kwa kawaida kama maelezo ya kufikirika na hata ya kuburudisha

kuhusu kwa nini mambo yalikuwa kama yalivyo, hadithi hizo zilikuwa na jukumu muhimu la kijamii. Usimulizi wao katika sherehe za kidini uliaminika kuwa na nguvu za kichawi za kufufua asili na jamii. Simulizi za uumbaji ziliwahakikishia waabudu kwamba hali ya awali ya mpangilio iliyumbwa na miungu ingeendelea kushinda nguvu za machafuko zilizotishia ugonjwa, uharibifu, utasa, na kifo.

Hakikisho

- **Hadithi za Uumbaji za Kisumeria**
- **Hadithi za Uumbaji za Kiakad**
- **Hadithi za Uumbaji za Kimisri**
- **Hadithi za Uumbaji na Mwanzo**

Hadithi za Uumbaji za Kisumeria

Wasumeri walistawi katika Mesopotamia ya kusini kati ya 4000 na 3000 Kabla ya Kristo (KK). Ingawa hawakuwa Wasemiti, kozmolojia yao iliathiri Wasemiti (watu mbalimbali wanaoishi Palestina, Msirofoinike, Ashuru, na Waarabu), ambao hatimaye walikubali miungu ya kijeshi ya Wasumeri. Takriban vidonge na vipande 5,000 vya maandishi ya fasihi ya Wasumeri vimegunduliwa. Ingawa vidonge vingi vilivyoandikwa ni kutoka kipindi cha baadaye baada ya Wasumeri (karibu 1750 KK), maandiko hayo yanatoka angalau nusu ya pili ya milenia ya tatu (2500–2000 KK). Hadi sasa, hakuna akaunti ya Wasumeri inayoshughulika moja kwa moja na asili ya ulimwengu ambayo imepatikana. Kinachojulikana kuhusu dhana zao za uumbaji kimepatikana kwa sehemu kutoka kwa vifungu vifupi vilivyotawanyika katika fasihi yao, hasa kutoka kwa utangulizi wa mashairi, ambapo maandishi wa Wasumeri walikuwa na desturi ya kuandika mistari kadhaa inayohusu uumbaji. Aidha, hadithi tisa zimebaki kuhusu miungu iliyopanga ulimwengu, iliumba wanadamu, na kuanzisha ustaarabu.

Dini ya Kisumeri, kama ilivyokuwa kwa watu wote wa Mashariki ya Karibu wa kale isipokuwa Waisraeli, ilikuwa ni upagani wa asili: waliabudu nguvu za asili zinazotawala uzazi kama miungu (mvua, upepo, mawingu, jua, mwezi, mito, bahari, na kadhalika). Kwa hiyo, watu walielewa asili ya ulimwengu (Kozmolojia) kuwa ikiambatana na asili ya miungu (theogoni).

Mbinguni na Duniani

Kwenye orodha ya miungu ya Wasumeri, mungu wa bahari Nammu anaelezewa kama “mama,

aliyezaa mbingu na dunia.” Katika maandiko mengine, anaelezewa kama “mama, mababu, aliyezaa miungu yote.” Ni wazi kwamba Wasumeri waliona bahari ya kale kama chanzo cha kwanza na mwanzilishi wa mambo yote, wakiadini kwamba “mbingu na dunia” zilitokana kwa namna fulani na bahari hiyo. Zaidi ya hayo, kwa mtazamo wao, vipengele vikuu vya ulimwengu vilikuwa mbingu na dunia; neno lao kwa ulimwengu lilikuwa neno tata linalomaanisha “mbingu-dunia” (sawa kabisa na katika aya ya kwanza ya kitabu cha Mwanzo, ambapo “mbingu na dunia” zinamaanisha ulimwengu wote uliopangwa). Kabla ya Enlil, mungu wa hewa, kuwatenganisha, mbingu-dunia ilifikiriwa kama mlima ambao msingi wake ulikuwa dunia na kilele chake kilikuwa mbingu.

Enlil, aliyejulikana kama “mfalme wa mbingu na dunia” au “mfalme wa nchi zote,” alikuwa mungu muhimu zaidi wa Wasumeri. Kazi yake ya ubunifu katika kupanga dunia inasherehekewa katika “Uumbaji wa Jembe,” ambayo inaelezea jinsi alivyoumba na kutolea kafara chombo hicho muhimu cha kilimo. Kwa sehemu inasomeka:

Enlil, anayechipusha mbegu za ardhi kutoka kwenye udongo,

Alijaribu kuiondoa mbingu kutoka duniani,

Alijaribu kuiondoa dunia kutoka mbinguni.

... Alileta jembe la kuchimba, na “siku” ikaanza.

Alitambulisha kazi, kuamua hatima.

Juu ya koleo na kikapu anaelekeza “nguvu.”

Hivyo, Enlil alitenganisha mbingu na dunia, akaleta mbegu ili kuzaa matunda, na kutengeneza jembe kwa ajili ya kilimo.

Ustaarabu

mungu wa maji Enki pia alikuwa mungu wa vilindi na hekima. Ingawa Enlil aliunda “michoro” ya ulimwengu, Enki alifanya kazi nyingi za kuzitekeleza. Juhudi zake zilikwenda zaidi ya kuunda ulimwengu wa asili hadi kuanzisha vipengele muhimu vya utamaduni na ustaarabu. Katika “Enki na Utaratibu wa Dunia,” mungu wa maji anafika kwenye kingo za mito ya Tigris na Euphrates, mito miwili inayonywesha bonde la Mesopotamia lenye mchanga, na kuijaza kwa mvua na upepo wenye uhai. Kisha, akijiandaa kwa kilimo, anageuza ardhi yenye milima kuwa mashamba, ... anaongoza jembe na ... nira, ... anafungua mifereji mitakatifu, na kukuza nafaka katika shamba lililolimwa.” Kisha mungu anaweka misingi ya

nyumba, mazizi, na mabanda ya kondoo, na kuyajenga. Anaweka "mipaka" na kuweka mawe ya mipaka. Hatimaye anavumbua ufumaji, unaoitwa "kazi ya mwanamke." Baada ya kuandaa dunia, Enki anawakabidhi kila mahali na kipengele kwa mungu maalum.

Edeni ya Wasumeri

Hadithi nyingine, "Enki na Ninhursag: Hadithi ya Bustani," inaonekana kufanana kwa mbali na hadithi ya kibiblia ya Bustani ya Edeni. Hadithi hiyo inaonekana kutokea kabla ya uumbaji wa wanyama au wanadamu huko Dilmun, nchi ya mashariki ambapo miungu hukaa—"safi," "angavu zaidi," na pengine bila ugonjwa au kifo. Baada ya kujaza nchi hiyo na mashamba yenye matunda, Enki anawatia mimba mfululizo miungu watatu wa kike: Ninhursag, "mama wa nchi"; Nimmu, binti yake kutoka kwa muungano huo; na Ninkurra, mjukuu wake kupitia Nimmu.

Ninhursag anaonekana kutumia manii ya Enki kutengeneza mimea mipya minane. Inaonekana ni "matunda yaliyokatanzwa," kwa sababu Enki anapoyala, Ninhursag anamlaani na kuondoka bustanini, akisema, "Mpaka atakapokufa sitamtazama kwa jicho la uhai." Chini ya laana hiyo, bustani inakauka na miungu inaomboleza. Enlil, mfalme wa miungu, anaonekana kushindwa kukabiliana na hali hiyo. Enki amelala akifa. Mbweha, ambaye tayari yupo Dilmun, anaokoa siku kwa kumshawishi Ninhursag kurudi Dilmun, ambapo anamponya Enki na kufufua bustani.

Uumbaji wa Binadamu

Inachukuliwa kama mama wa miungu yote, Ninhursag anaweza kufananishwa na Dunia. Katika "Uumbaji wa Adamu," anachukua jukumu muhimu pamoja na Enki.

Kwa kuwa walikuwepo kabla ya kuwa na nyama au mkate wa kula, miungu inakabiliwa na changamoto:

Hawakuwa wakijua jinsi ya kula mkate,

Hakuwa na ufahamu wa mavazi,

Walitafuna mimea kwa vinywa vyao kama kondoo,

Alikunywa maji kutoka kwenye mfereji.

Ili kupunguza hali hiyo, Enlil na Enki wanatengeneza mungu wa ng'ombe na mungu wa nafaka. Ng'ombe na nafaka ghafla vinapatikana kwa wingi, lakini miungu haiwezi kuvitumia. Kitu kingine kinahitajika ili kutunza wanyama na

kubadilisha nafaka kuwa mkate. miungu inamlalamikia Enki na kumwamuru aumbe watumishi wa kushughulikia mahitaji yao.

Enki anakuja kuwasaidia kwa kuchukua "udongo ulioko juu ya shimo" na, pamoja na Ninhursag, anasimamia uundaji wake kuwa wanadamu ambao wanatumikia miungu, hasa kwa kuwatengenezea mkate. Katika karamu inayofuata, Enki na Ninhursag wanajilewesha na kwa uzembe wanatengeneza aina kadhaa za wanadamu wasio wa kawaida, ikiwa ni pamoja na mwanamke tasa na towashi. Hata hivyo, kamili au wenye kasoro, Adamu na mwanamke ni udongo wa shimo, na wanahusiana kiasili na machafuko.

Hadithi za Uumbaji za Kiakad

Utamaduni wa Wababiloni na Waashuri, wote wa Kisemiti, walitumia lugha ya Kiaakad, ambayo iliwatofautisha na Wasumeri ambao hawakuwa wa Kisemiti na walikuwa na lugha tofauti. Hadithi ya uumbaji inayojulikana zaidi katika Mashariki ya Kale ni hadithi ya uumbaji ya Wababiloni inayojulikana kama *Enuma Elish* (kutokana na maneno yake ya mwanzo). Inazungumzia waziwazi uumbaji wa ulimwengu na ina baadhi ya mfanano na simulizi la kibiblia. Toleo la baadaye la Waashuri la hadithi hiyo lilibadilisha Mungu wa taifa Asshur na kumweka Mungu Marduk wa Babuloni.

Kwenye *Enuma Elish*, jamii ya binadamu inatengenezwa kutoka kwa damu ya Kingu, kiongozi wa waasi dhidi ya Mungu muumba, Marduk. Kwa hivyo, katika hadithi ya Wababeli, Adamu na mwanamke wanahusishwa tena na machafuko. Katika hadithi nyingine iliyohifadhiwa katika kipande cha zamani cha Wababeli, wanadamu wanatengenezwa kutoka kwa damu ya Mungu aliyeuawa:

Wacha [mwanaume] aonekane!

Yule atakayehudumia miungu yote,

Acha aumbwe kutoka kwenye udongo,

Kuhuishwa na damu!

Enki alifungua mdomo wake,

kusema kwa miungu wakuu: . . .

Waache wamwabudu mungu mmoja.

Kwa mwili na damu yake . . .

acha Ninhursag achanganye na udongo.

Kulingana na hadithi nyingine ya Waakad, miungu ilimuumba mwanadamu kama kiumbe

aliyepotoka, ikimpa maneno yaliyopotoka, uongo, na udanganyifu.

Hadithi za Uumbaji za Kimisri

Hadithi ya kawaida ya Wamisri kuhusu uumbaji (inayopatikana, kwa mfano, katika ibada ya kutawazwa kwa piramidi ya kifalme au katika *Kitabu cha Wafu*) inasema kwamba kabla ya uumbaji kulikuwa na utupu wa maji, uliosindikizwa na giza, kutokuwa na umbo, na kutoonekana. Maji hayo ya machafuko yaliitwa Nuni, "Mungu mkuu aliyejitokeza mwenyewe . . . baba wa miungu." Utupu huo unashuka, ukiacha kilima cha ardhi cha kwanza na Mungu muumba Atum ("ukamilifu") juu yake. Atum analeta ulimwengu wote na kugawa sehemu na kazi zake.

Kulingana na maelezo yanayofanana na hadithi za Mesopotamia, mungu wa hewa Shu anatenganisha mbingu na dunia kwa kuinua mungu wa mbingu Nut kutoka kwa mungu wa dunia Geb na kujipanga kati yao.

Hadithi muhimu zaidi ya uumbaji wa Wamisri ni ile inayoitwa "Theolojia ya Memfite" (takriban 2700 KK), ambayo ililenga kuhamisha mji mkuu wa Misri hadi Nofu kwa kudai kuwa ni eneo la kilima cha asili cha uumbaji. Badala ya kuelezea uumbaji kwa maneno ya kimwili tu, hadithi hiyo inaelezea ulimwengu kama ulioingia katika uwepo kupitia akili ("moyo") na amri ya usemi ("ulimi") wa Mungu muumba. Kulingana na hadithi hiyo, nia yenye akili ilidhibiti ulimwengu.

Hadithi za Uumbaji na Mwanzo

Akaunti ya Mwanzo ya Uumbaji inatofautiana na hadithi za kipagani kwa angalau njia mbili. Kwanza, akaunti hizo zinatofautiana katika madhumuni yao. Hadithi za kipagani zilihudumia hasa kuhifadhi maisha na jamii kupitia usomaji wa kichawi. Ingawa akaunti ya kibiblia ina athari kwa maisha na jamii, inahudumia hasa kufundisha watu wa agano kuhusu Mungu na haina madai yoyote ya kichawi au nguvu.

Pili, akaunti zinatofautiana katika ubora wao. Simulizi la Uumbaji la Mwanzo linaonyesha theolojia ya moja kwa moja na mapambo ya kiwango cha chini. Linaposimuliwa kama hadithi, linaonekana kuwa la kweli hata katika enzi ya ugunduzi wa kisayansi, wakati watu wamezoea uchunguzi wa kimitambo wa matukio ya asili. Mtu mwenye akili na anayejua vizuri anaweza kukubali Mwanzo kama tamko la mamlaka kuhusu maana na kusudi la asili na juu yake kujenga maisha ya ibada

kwa Muumba wa kimungu. Kinyume chake, hadithi za uumbaji zinaonyesha theolojia iliyopotoka na maadili yaliyopotoka zaidi. Hadithi za kale zaidi, ambazo zinaweza kuvutia watendaji wa kisasa wa "sayansi za siri" kwa sababu mbalimbali, haziwezi kuaminika kama ukweli wa kidini. Miungu ya hadithi za kale imezikwa katika magofu ya ustaarabu uliokufa zamani au kubadilishwa kuwa miungu ya dini za kisasa za upagani; Mungu wa Biblia anaendelea kuishi.

Aina ya fasihi ya [Mwanzo 1-3](#) inaonyesha kwamba si theolojia; yaani, haifanyi kauli za uchambuzi kuhusu Mungu. Hata hivyo, inatoa mtazamo wa Mungu ambao ni tofauti kabisa na miungu ya hadithi za kipagani. Mungu yupo "hapo mwanzo." Yeye ni mmoja; anaumba kwa kusudi moja, bila kupingwa. Kinyume chake, hadithi za kipagani zinaonyesha mwanzo kama usio na utu na machafuko. Machafuko yanabadilika kuwa ulimwengu, ambapo miungu inatokea kwa bahati. Maendeleo ya mbingu na dunia yanachukuliwa kama mapambano ya nguvu za ulimwengu kati ya miungu pinzani. Aidha, Muumba katika Mwanzo ni tofauti na "mkubwa" kuliko mbingu na dunia anazoziumba. Miungu ya kipagani ni ya kimwili na imeundwa kwa vitu vya ulimwengu sawa na dunia; dunia ni kubwa kuliko wao.

Anthropolojia za kibiblia na kipagani zinatofautiana sana. Katika Mwanzo, Adamu na mwanamke ni viumbe tofauti na Muumba, ingawa wanabeba "sura" yake. Wameumbwa kwa kusudi la kutawala dunia kama mawakala wa Mungu na wamepewa majukumu maalum ipasavyo. Katika hadithi za kipagani, wanadamu wanatoka kwenye vitu sawa na miungu, ingawa wanadamu wanahusishwa zaidi na machafuko kuliko miungu iliyowaunda. miungu ya kipagani iliwaumba wanadamu kama watumwa wa kushughulikia mahitaji ya kimwili ya miungu, hivyo miungu inawatendea kwa dharau au kutojali. Mtazamo wa ulimwengu wa Mashariki ya Karibu haukuwa tu wa kukata tamaa bali pia wa hatima isiyoweza kuepukika. Wanadamu, mbali na kuwa na jukumu au umuhimu, walipewa hatima isiyoweza kuepukika tangu kuzaliwa ambayo hawangeweza kuipinga.

Kile bora ambacho wakaazi wengi wa Mashariki ya Karibu wangeweza kutumaini kilikuwa maisha yenye ustawi na ya kawaida kabla ya mwisho wao uliopangwa. Kwa hilo, walidhani walihitaji kuwashawishi miungu yao kupitia usomaji na uigizaji wa hadithi za kale. Mwanzo, kwa upande mwingine, kama sehemu ya mafundisho makubwa

ya AK, ulilenga kuleta jamii ya wanadamu katika uhusiano wa agano ulio hai na wa kibinafsi na Mungu.

Tazama pia Uumbaji.

Hadoramu

1. Hadoramu, mtoto wa tano wa Yoktani, na ndugu zake walikuwa kizazi cha sita kutoka kwa Noa ([Mwa 10:27](#); [1 Nya 1:21](#)).
2. Tahajia nyingine ya Yoramu katika [1 Mambo ya Nyakati 18:10](#) (kiv). *Rejelea* Yoramu #1.
3. Tahajia mbadala ya Adoniramumu katika [2 Mambo ya Nyakati 10:18](#) (kiv). *Tazama* Adoniramumu.

Haki

Kuwa na uhusiano mzuri, hasa na Mungu na pia na wengine.

Kutimiza matarajio katika uhusiano wowote, kama vile kati ya wanandoa, wazazi na watoto, raia, wafanyakazi na waajiri, wafanyabiashara na wateja, watawala na raia, na Mungu na watu, kunaitwa Uadilifu. Wakati mtu anatimiza matarajio haya, matendo na maneno yao yanachukuliwa kuwa ya haki. Kinyume cha haki ni "uovu," "mchoyo," au "batili" (linganisha [Zaburi 1:6](#); [Sefania 3:5](#)).

Haki katika Agano la Kale

Nchini Israeli, uadilifu uliathiri nyanja zote za maisha, za kidini na za kidunia. Israeli ilitakiwa kuwa taifa maalum linaloonyesha utawala, asili, na matarajio ya Mungu kwa ulimwengu. Walihitaji ufunuo wa Mungu ili kuelewa mapenzi yake na kudumisha uhusiano naye. Uhusiano wa mtu na Mungu ulihusishwa moja kwa moja na uhusiano wao na wengine.

Haki ya Mungu na Haki ya Binadamu

Mungu ni mwenye haki ([2 Mambo ya Nyakati 12:6](#); [Zaburi 7:9](#); [103:17](#); [Sefania 3:5](#); [Zekaria 8:8](#)). Uadilifu wake unaonekana katika matendo yake kwa watu wake na uhusiano wake nao. Matendo yote ya Mungu ni ya haki (linganisha [Kumbukumbu la Torati 32:4](#); [Waamuzi 5:11](#); [Zaburi 103:6](#)). Watu wa Mungu walifurahia matendo yake ya haki ([Zaburi 89:16](#)). Kwa sababu Mungu ni mwenye haki, anatarajia uadilifu kutoka kwa wengine,

unaoakisi asili yake. Uadilifu unamaanisha kufuata sheria na mapenzi ya Mungu.

Noa anaitwa "mwenye haki" kwa sababu alitembea na Mungu na alionyesha uadilifu ikilinganishwa na wengine ([Mwanzo 6:9](#)). Baada ya anguko la wanadamu—wakati watu walimwasi Mungu na kuleta dhambi ulimwenguni, ikasababisha Gharika na kutawanyika kule Babeli—Mungu alifufua uhusiano Wake na watu kupitia Abrahamu na kizazi chake. Abrahamu alikuwa mwenye haki kwa sababu aliishi kwa kufuata mapenzi ya Mungu yaliyofunuliwa ([Mwanzo 15:6](#); linganisha [17:1](#); [18:19](#); [26:5](#)).

Sheria na Haki

Mungu alifichua kwa Israeli jinsi walivyopaswa kuhusiana naye na wao kwa wao. Sheria iliwasaidia watu kuishi kulingana na mapenzi ya Mungu na kuwa wenye haki. Mtu aliyejitolea kwa huduma ya Mungu aliitwa mwenye haki (linganisha [Malaki 3:18](#)). Kwa hiyo, haki inamaanisha kuishi kwa haki mbele ya Mungu na wengine, jambo linaloonyeshwa kupitia matendo na maneno yetu.

Manabii walizungumza kuhusu wakati ujao wa haki. Huu ungekuwa wakati ambapo mfalme maalum aliyechaguliwa na Mungu (Masihi) angeongoza. Pia ungekuwa wakati ambapo ufalme wa Mungu ungekua duniani. Nabii Isaya aliandika kuhusu hili ([Isaya 11:1-9](#)). Alisema utawala huu ungeenea kwa mataifa yote (mstari wa [10-16](#)). Isaya pia alisema utawala huu ungekuwa wa milele ([Isaya 9:7](#)). Isaya alielezea kuingia kwa utukufu kwa ufalme wa Mungu, ambapo maadui wake wanashindwa, watu wake wanakusanywa, na wanaishi kwa amani.

Matendo ya urejesho, kuanzia kurudi kwa Waisraeli kutoka uhamishoni hadi kufikia mwisho wa ufalme, yanaonyesha matendo ya haki ya Mungu. Anasamehe, anarejeshe, anabaki mwaminifu, anapenda, anachagua, na anatuma Roho wake ili kuwafufua watu wake. Anawapa faida za uhusiano wa agano lililofanywa upya (makubaliano maalum kati ya Mungu na watu wake). Wote Wayahudi na watu wa mataifa wanapokea matendo ya haki ya Mungu ([Isaya 45:8, 23](#); [46:13](#); [48:18](#); [51:5](#); [8](#); [16](#); [56:1](#); [59:17](#); [60:17](#); [61:10-11](#)).

Haki katika Agano Jipya

Mungu alijali wokovu wa watu wake na ufalme wake wa milele. Kwa hivyo, Mungu alifunua Haki yake kwa kumtuma Mwana wake. Kuja kwa Kristo

kunaashiria upya wa uhusiano wa Mungu na watu, agano, na ufalme wake duniani. Agano la zamani, lililopatanishwa na Mose, lilifanywa upya na mwana wa Mungu, ambaye alikuja "kutimiza haki yote" ([Mathayo 3:15](#)). Ujumbe wa Yesu unalingana na Agano la Kale katika kutambua ufalme wa Mungu na Haki yake ([Mathayo 6:33](#); [13:43](#)). Yesu alifundisha kwamba Mungu anatarajia kila mtu aishi kwa upatanifu na mapenzi yake ([Mathayo 7:21](#)). Yesu ni Ufunuo wa mwisho wa Mungu wa kile anachohitaji ili watu waingie katika ufalme na kuishi kwa haki.

Kustahili na Haki

Watu binafsi hawawezi kufikia Haki hii kwa juhudi zao wenyewe; ni zawadi kutoka kwa Mungu ([Warumi 3:21-5:21](#)). Hakuna Haki mbali na Yesu Kristo. Injili ya Yesu inaonyesha kwamba "Wenye haki wataishi kwa imani" ([Warumi 1:17](#); linganisha [Waebrania 2:4](#)). Kwa hiyo, Baba anahitaji kukubali Mwana wake kama njia ya kuhesabiwa haki ([Warumi 3:25-26](#); [5:9](#)). Kuhesabiwa haki ni wakati Mungu anapotangaza watu kuwa wenye haki wanapomwamini Mwana wake ([Warumi 8:33-34](#); [2 Wakorintho 3:18](#); [11:15](#)). Mungu husamehe dhambi, huwapatanisha na wenye dhambi, na kuwapa Amani ([Warumi 5:1, 9-11](#); [Waefeso 2:14-17](#)). Wale waliotangazwa kuwa wenye haki wanafurahia uhusiano mpya kama "wana wa Mungu" kwa njia ya kufanywa wana. Baba anahusiana kwa haki na watoto wake na anatarajia wao kuhusiana kwa haki naye.

Utimilifu wa Haki wa Wakati Ujao

Wakati Yesu atakaporudi, tutaona Uadilifu wa kweli kwa ukamilifu. Wakati huo, wote ambao Mungu amewafanya kuwa sawa naye pia watatukuzwa ([Warumi 8:30](#)). Mpango wa Mungu wa kuwaokoa watu unasonga kuelekea lengo la mwisho. Lengo hili ni wakati ufalme wa Mungu utaonekana kikamilifu. Wakati huo, Mungu atafufua uumbaji wote katika "Uadilifu"—yaani, uumbaji wote utakuwa sawa na Mungu ([2 Petro 3:13](#)).

Tazama pia Mungu, Uwepo na Sifa Zake; Kustahili; Sheria, Dhana ya Kimaandiko.

Hali ya Kati ya Maisha na Ufufuo

Hali ya mtu baada ya kifo na kabla ya ufufuo wa mwisho. Kwa maneno mengine, nini kinatokea kwa mtu anapokufa kabla ya ufufuo? Mafundisho haya

yameelezwa zaidi katika Agano Jipya kuliko katika Agano la Kale. Ni makosa kufikiri kwamba rejeleo la jambo hili halipo kabisa katika Agano la Kale (kwa mfano, [Ayubu 19:25](#)).

Biblia Inafundisha Nini Kuhusu Hali ya Kati ya Maisha na Ufufuo?

Kulingana na Kristo, hali ya kati ya maisha na ufufuo inaweza kufasiriwa kutoka kwa maandiko kama [Kutoka 3:6](#) na [Mathayo 22:32](#). Hata katika Agano Jipya, maelezo ya hali ya kati ya maisha na ufufuo hayajatolewa wazi. Inaashiriwa kutoka kwa mafundisho kuhusu kifo cha kimwili na ufufuo wa watu wote, hasa wa waumini. Hii inafundishwa na Kristo mwenyewe katika [Mathayo 22:30-32](#). Mitume, hasa Paulo, wanafundisha hili kama ilivyo katika [1 Wakorintho 15](#).

Zaidi ya hayo, Biblia inafundisha kwamba mwanadamu ni muunganiko wa roho na mwili na siyo tu roho iliyo ndani ya mwili ([Mwa 2:7](#)). Hii inatoa ufafanuzi fulani kuhusu kinachotokea kwa mtu baada ya kifo. Kutokana na ufafanuzi huo, hitimisho mbili zinaweza kufikiwa kuhusu hali ya kati ya maisha na ufufuo.

1. Kifo cha kimwili si mwisho wa maisha ya mtu binafsi. Mtu anaendelea kuishi baada ya hapo. Hii siyo tu kupitia kumbukumbu za wale wanaobaki, bali pia kama nafsi tofauti. Kwa waumini, wanatambua uwepo wa upendo wa Mungu ([Wafilipi 1:23](#)).
2. Maisha ya namna hiyo siyo jinsi wanadamu walivyokusudiwa kuwa. Ni kutokamilika au si kawaida kwa sababu kuwa na mwili ni muhimu kwa mtu kuwa katika sura ya Mungu. Mtu binafsi, akiendelea kuishi baada ya kifo, anasubiri ufufuo wa mwili. Katika hali ya Mkristo, atapata ukombozi kamili, hali ya uhuru kamili kutoka dhambini akiwa katika uwepo wa Kristo. ([1 Wakorintho 15:50-58](#)).

Kuna ufafanuzi mdogo kuhusu hali ya kati ya maisha na ufufuo kwa wale ambao si Wakristo. Hii inajumuisha kifungu kigumu kuhusu Kristo kuhubiri kwa "roho waliokuwa kifungoni" katika [1 Petro 3:19-20](#).

Hali ya Kati ya Maisha na Ufufuo Imefanyikaje?

Maandiko yana mipaka katika jinsi yanavyoonyesha maisha ya hali ya kati ya maisha na ufufuo yalivyo. Katika [Wafilipi 1:23](#), Paulo anasema juu yake mwenyewe kwamba baada ya kifo chake atakuwa "pamoja na Kristo, jambo lililo bora zaidi sana," lakini hatoi maelezo yoyote. Je, si busara kutafuta maelezo haya katika matukio ya kibiblia kama yale ya Sauli na "mpatanishi huko Endori" ([1 Samweli 28:7](#)). Mpatanishi ni mtu anayewasiliana na wanadamu katika ulimwengu wa kiroho. Maandishi haya yana tafsiri nyingi tofauti.

Mfano wa Kristo kuhusu tajiri na Lazaro katika [Luka 16:19-31](#) ni mgumu kutokana na asili yake ya mfano. Kusudi la mfano huu ni kufundisha kuhusu umuhimu wa maisha ya sasa kwa hatima ya milele ya mtu. Inapaswa kushughulikiwa kwa tahadhari. Labda jambo kubwa zaidi linaloweza kusemwa ni kwamba waliokufa katika Kristo wako "papo hapo na Mungu." Wanapumzika katika uwepo wake wa upendo hadi ufufuo. Wale ambao hawajaokolewa wako katika hali isiyo na faraja wakisubiri ufufuo wao kwa hukumu ([Yohana 5:29](#)).

Hali ya Kati ya Maisha na Ufufuo katika Mafundisho ya Kikristo

Katika historia yote, Wakristo wamezingatia mawazo makuu matatu ili kuelewa vizuri kile ambacho Biblia inafundisha kuhusu kipindi kati ya kifo cha mtu na hukumu ya mwisho:

1. Wanafalsafa wa Kigiriki, hasa Plato, wameathiri jinsi baadhi ya Wakristo wanavyofikiri kuhusu imani. Ushawishi huu umeonekana mara nyingi katika historia ya Ukristo. Mawazo ya Kiplatoni hutenganisha mwili wa kimwili, ambao unaonekana kuwa mbaya, na roho, ambayo huonekana kuwa njema. Biblia inajumuisha mafundisho ya Paulo kuhusu tofauti kati ya mwili [mwili wa kimwili] na roho. Watu wengine walielewa vibaya kile Paulo alimaanisha kuhusu hili. Walilenga sana kwenye roho na hawakutilia maanani mwili vya kutosha. Kutokuelewana huku kulisababisha matatizo mawili:

2. Watu hawakutilia maanani sana mafundisho ya Biblia kwamba Mungu atawafufua wafu na kuwarejesha kwenye uhai.
3. Watu wengine walipuuza kabisa kwamba ufufuo wa wafu utatokea mwishoni mwa wakati.

Watu wanaofuata mawazo ya Plato wanaamini:

- Mambo ya kimwili ni ya muhimu kidogo kuliko mambo ya kiroho
- Roho ni muhimu zaidi kuliko mwili
- Kufufuliwa kwa miili ya wafu si jambo la muhimu sana

Imani kwamba roho inaendelea kuishi bila mwili baada ya kifo wakati mwingine hutumiwa badala ya wazo la hali ya muda kabla ya ufufuo. Hata hivyo, hakuna ushahidi wazi wa imani hii katika Biblia. Katika teolojia ya kisasa, kuna mwelekeo wa kupunguza umuhimu wa vipengele vya kihistoria vya imani, sawa na jinsi watu wa zamani walivyopuuza umuhimu wa mwili wa kimwili. Hii mara nyingi husababisha ama kufanya maisha baada ya kifo yaonekane kuwa ya kiroho pekee au hata kuyakana kabisa. Hata hivyo, Biblia inaweka wazi kwamba hali ya kati ya maisha na ufufuo ni kipindi kati ya aina mbili za kuwa na mwili: miili yetu ya kimwili ya sasa na "mwili wa kiroho" ([1 Wakorintho 15:44](#)). Awamu ya pili hutokea katika kuja kwa pili kwa Kristo ([15:23](#)).

1. Wakati wa Mageuzi ya Kiprotestanti, mzozo ulitokea kati ya John Calvin na baadhi ya Wanabatisti kuhusu "usingizi wa roho." Calvin aliamini kwa nguvu kwamba hali ya kati ni moja ya ufahamu wa uwepo wa Mungu. Hili ni jambo ambalo wapinzani wake walikataa. Kwa Calvin, kukataa huku kulikuwa sawa na kudai kwamba roho inaharibiwa wakati wa kifo. Ilikuwa sawa na kukataa kwamba Kristo anatawala juu ya wafu kabla ya ufufuo wao. Mtazamo wa Calvin unaungwa mkono na kauli ya Paulo kwamba hakuna kitu kinachoweza kumtenganisha muumini na upendo wa Mungu. "Hakuna kitu" humaanisha kwamba hata kifo hakiwezi kututenganisha na upendo wa Mungu ([Warumi 8:35-39](#)). Mafundisho ya kibiblia kwamba baada ya kifo muumini "analala" ([1 Wathesalonike 4:14](#)) yanatafsiriwa kumaanisha kwamba wafu hawawasiliani tena na walio hai duniani na hawashiriki tena katika kazi, bali wako katika hali ya kupumzika. "Kulala katika Yesu" kunamaanisha kufurahia uwepo wa Yesu katika hali isiyo na mwili. Ulinganisho wa karibu ni kama mtu anayoota ambaye anaweza kuwa na ufahamu lakini hategemei utendaji wa hisia zozote za mwili.
2. Je, watu wanaweza kubadilika kiroho baada ya kufa, au hali yao ya kiroho inabaki vilevile wanapokufa? Swali hili lina sehemu kuu tatu:
  - Je, watu wanaweza kutubu dhambi zao baada ya kifo?
  - Je, watu wanaweza kuwa karibu na Mungu baada ya kifo?
  - Je, watu wanaweza kusafishwa dhambi zao baada ya kifo?

Ni mafundisho ya Kanisa Katoliki la Kirumi kwamba kifo kinafuatiwa na toharani kwa wale

ambao hawajakamilika. Katika toharani, roho inakombolewa kutoka mabaki ya dhambi. Kipindi cha utakaso kinaweza kupunguzwa kwa zawadi, maombi, na misa kutoka kwa wale wanaoishi baada ya kifo cha marehemu.

Waprotestanti wengi hukataa wazo hili kwa kuwa linapingana na mafundisho ya Biblia. Hoja tatu zinatolewa:

1. Kazi ya Kristo imekamilika na kutimizwa ([Waebrania 9:28](#)).
2. Haiwezekani kwa mwanadamu mmoja kupata neema au vinginevyo kwa ajili ya mwingine ([Luka 17:10](#)).
3. Biblia inafundisha kwamba hatima ya milele ya roho inaamuliwa na hali yake wakati wa kifo ([Waebrania 9:27](#)).

Tazama pia Wafu, Mahali pa; Kuzimu; Mbingu; Jehenamu; Peponi; Kuzimu.

Hamathi

1. Mji na wilaya hii iko takriban kilomita 201 (maili 125) kaskazini mwa Dameski, katika eneo ambalo sasa ni Siria. Ilikuwa iko kando ya Mto Orontes.
Hapo awali, watu wa Hamathi walitoka katika familia ya Kanaani ([Mwanzo 10:18](#)). Baadaye, watu kutoka jamii za Wasehemu (kikundi kinachojumuisha Waisraeli, Waaramu, na wengine) waliishi hapo. Biblia wakati mwingine huiita eneo hilo "mlango wa Hamathi" ([Hesabu 34:7-8](#); [Yoshua 13:5](#)). Eneo hili lilikuwa mpaka wa kaskazini wa nchi ya ahadi kwa Israeli. Israeli ilidhibiti ardhi hii wakati wa ufalme wa mapema wa Israeli na tena wakati wa utawala wa Yeroboamu II, kutoka 793 hadi 753 KK.
Mahali halisi pa eneo linaloitwa "Lebo-hamathi" (ambalo linamaanisha "ingilio la Hamathi") si wazi. Baadhi ya wasomi wanaamini lilikuwa ni mji uitwao Lebweh kwenye Mto Orontes, kati ya milima ya Lebanoni na Anti-Lebanoni. Wengine wanaamini lilikuwa mahali pengine nchini Siria.
Hamathi ilikaliwa kwa mara ya kwanza wakati wa kipindi cha Neolithic (kipindi cha mwisho cha Zama za Mawe). Karibu mwaka wa 1750 KK, mji uliteketzwa (inawezekana na kundi lililoitwa Hyksos). Baadaye, mji ulijengwa upya. Mfalme wa Misri Thutmose III (aliyetawala kutoka 1502–1448 KK) alichukua udhibiti wa mji huo. Wakati Misri ilipotawala sehemu hii ya Siria, Hamathi ikawa mji wenye mafanikio. Kabla ya 900 KK, Hamathi ikawa mji mkuu wa ufalme mdogo wa Wahiti. Watu wamepata maandiko ya Wahiti yanayosimulia kuhusu wakati huo.

Kisha Toi, Mfalme wa Hamathi, alimtuma mwanawe kumpongeza Daudi ([2 Samweli 8:9-10](#)). Solomoni alijenga miji ya kuhifadhi katika eneo la Hamathi ([2 Mambo ya Nyakati 8:4](#)). Hii inaweza kumaanisha kwamba Hamathi ikawa ufalme uliolipa kodi (zawadi ya kawaida ya bidhaa au pesa) kwa Israeli. Katika kipindi cha utawala wa Mfalme Ahabu wa Israeli, mfalme wa Hamathi alitwa Irhulini. Alishirikiana na wafalme wa Dameski, Israeli, na miji mingine 12 kupigana dhidi ya Shalmanesa III, mfalme wa Ashuru (aliyeongoza kutoka 860 hadi 825 KK). Walimzuia kwa muda, lakini karibu mwaka wa 846 KK, Shalmanesa aliwashinda, na Hamathi ikawa chini ya utawala wa Ashuru. Mnamo mwaka wa 730 Kabla ya Kristo (KK), Eni-Ilus, mfalme wa Hamathi, alilipa kodi kwa mfalme wa Ashuru, Tiglath-pileseri III. Takriban miaka 10 baadaye, mnamo mwaka wa 720 KK, mfalme wa Ashuru Sargoni II aliwalazimisha Waashuru 4,300 kuishi Hamathi. Pia aliwahamisha watu wengi kutoka Hamathi na maeneo mengine kwenda Samaria ([2 Wafalme 17:24](#)). Watu wengine kutoka Israeli huenda pia walitumwa kuishi Hamathi ([Isaya 11:11](#)). Mistari mingine ya Agano la Kale inayotaja udhibiti wa Ashuru juu ya Hamathi ni pamoja na [2 Wafalme 18:34](#), [19:13](#), [Isaya 10:9](#), [36:19](#), [37:13](#), na [Amosi 6:2](#).
Baadaye, Hamathi inaonekana kuwa chini ya udhibiti wa Dameski ([Yeremia 49:23](#)). Baadhi ya manabii walitabiri kwamba Israeli siku moja ingeongeza mipaka yake tena hadi Hamathi ([Ezekieli 47:16-17](#); [48:1](#); [Zekaria 9:2](#)).
Katika kipindi cha Wamakabayo, Yonathani Mkabayo na jeshi lake walikutana na jeshi la Mfalme Demetrio huko Hamathi ([1 Maccabees 12:25](#)). Kulingana na mwanahistoria Myahudi Josephus, Antioko Epiphanes alibadilisha jina la mji huo kuwa Epiphania (*Antiquities* 1.4.2). Hili ndilo jina

Hamathi katika BibliaDaudi alipigana na Hadadezeri, Mfalme wa Soba, na akamshinda.

*lililotumiwa na Wagiriki na Warumi.
Tazama pia Kuingia kwa Hamathi.*

1. Hamathi-zoba inatajwa katika [2 Mambo ya Nyakati 8:3](#) kama mji ambao Solomoni aliteka. Watu wengine wanaamini ulikuwa mji sawa na Hamathi, wakati wengine wanafikiri ulikuwa mji tofauti katika eneo la Soba.
Tazama pia Hamathi-zoba.

Hamu (Mtu)

Mtoto wa pili wa Noa ([Mwa 5:32](#); [6:10](#); [7:13](#); [9:18](#); [22](#); [10:1](#), [6](#), [20](#)). Hamu alikuwa na wana wanne waliokuwa na majina Kushi, Misri (kwa Kiebrania Misri), Putu, na Kanaani ([Mwa 10:6](#); [1 Nya 1:8](#)). Hivyo, Hamu anaonekana kama babu wa Wamisri (ingawa mchanganyiko wa rangi ulionekana kutokea baadaye), pamoja na watu wa Afrika, Waarabu, na Kanaani.

Baada ya Gharika, Noa alianza kulima mashamba ya mizabibu, na mara moja akajikuta amelewa ([Mwa 9:20–24](#)). Hamu alimwona baba yake akiwa amelala uchi na akawaambia Shemu na Yafethi, ambao walimfunika Noa kwa busara. Noa alipoamka na kugundua kile “mwana wake mdogo” (ambaye wengine wanaamini ni Hamu) alichofanya, alimlaani mwana wa Hamu, Kanaani, akisema ndugu zake (Kushi, Misri, na Putu) pamoja na Shemu na Yafethi wangeweza kumtawala. Lakini ikiwa Hamu ndiye anayetajwa katika [9:24](#) kama aliyemkosea Noa, kwa nini laana imwangukie mwanawe Kanaani? Jibu linalowezekeza zaidi ni kwamba Hamu siye anayetajwa katika aya ya [24](#). Usemi huo ni “mwana wake mdogo” (neni “mdogo” la kjv haliwezekani kwa Kiebrania), ilhali Hamu anaonekana mara kwa mara kama wa pili kati ya ndugu, siyo mdogo ([5:32](#); [6:10](#); [7:13](#); [9:18](#); [10:1](#)), mpangilio wazi wa wana unaonyesha umri. Badala yake, “mwana wake mdogo” inarejelea Kanaani, ambaye kwa kitendo fulani kibaya kisichorekodiwa, laana inamwangukia. “Mwana” kutumika kwa “mjukuu” ni kawaida katika nyenzo za Kisemiti, na inaonekana imetumika hapa kwa njia hii kwa kuwa Kanaani ndiye “mdogo” wa (mjukuu) wana. Laana, basi, kama maandiko yanavyosema wazi, iko kwa Kanaani badala ya Hamu. Kanaani (na kizazi chake) atatawaliwa na Yafethi na Shemu pamoja na Wakanaani, hatimaye kutoweka kufikia nyakati za Agano Jipya (AJ).

Tazama pia mataifa; Noa #1.

Hasarmawethi

Mzao wa Shemu kupitia Yoktani ([Mwa 10:26](#); [1 Nya 1:20](#)) ambaye kizazi chake kiliishi kusini mwa Waarabu ([Mwa 10:30](#)) katika Wadi Hadhramaut. Uchimbaji huko ulionyesha uchumi uliostawi katika karne ya tano KK, uliotegemea biashara ya ubani. Biashara hii, iliyoanzishwa tena katika karne ya pili KK, ilifanya eneo hilo kuwa tajiri na lenye ushawishi.

Hasira

Neno linalotumiwa kwa kawaida katika Biblia kurejelea hasira, ghadhabu, na kukasirika. Katika matukio mengi, hasira inachukuliwa kuwa mbaya. [Zaburi 37:8](#), kwa mfano, inasema: “Epuka hasira na kuacha ghadhabu.” Yesu alilinganisha hasira na mauaji aliposema, “Lakini nawaambia kwamba yeyote anayemkasirikia ndugu yake atahukumiwa” ([Mathayo 5:22](#)). Ni kama vile mtu huyo alikuwa amefanya mauaji aliyohisi moyoni mwake kwa hasira. [Waefeso 4:31](#) na [Wakolosai 3:8](#) zote zinataja hasira, pamoja na uchungu, ghadhabu, uovu, na kashfa, kama mitazamo ambayo Wakristo lazima waondoe mara moja na kwa wote. Katika orodha ya Paulo ya sifa za askofu au mchungaji wa kanisa, mtume alisema kwamba kiongozi Mkristo hapaswi kuwa na mwelekeo wa hasira au kuchokozeka kwa urahisi ([Tito 1:7](#)).

Biblia inatambua kwamba wanadamu hukasirika. Haikemei kuhisi hasira kama hisia, bali kile kinachotokea mara nyingi kutokana na hasira. Wanadamu wana tabia ya kuruhusu hasira zao kudhibiti au kuathiri matendo yao, na kuwafanya watende dhambi. Ndiyo maana mtume Paulo alisema, “Kasirikeni, lakini msitende dhambi” ([Waefeso 4:26](#)). Kadri mtu anavyoruhusu hasira kuendelea, ndivyo hatari inavyoongezeka kwamba itakua na sifa za dhambi, ikimpatia Shetani nafasi (tazama [Waefeso 4:27](#)).

Hasira nzuri pia inazungumziwa katika Biblia. “Hasira ya haki” inarejelea kukasirika kwa kiwango kikubwa kwa moyo mtakatifu usioweza kuvumilia dhambi ya aina yoyote. Hasira ya Mungu ina kipengele hiki: wanadamu wanapaswa kuwa wema, lakini wanatenda dhambi—na Mungu ana hasira “kwa sababu waliliacha agano la BWANA, Mungu wa baba zao, alilofanya nao alipowatoa

katika nchi ya Misri. Walikwenda na kutumikia miungu mingine, na waliabudu miungu wasiyoiujua—miungu ambayo BWANA hakuwa amewapa" ([Kumbukumbu la Torati 29:25-26](#)). Ilikuwa kwa maana hiyo pia kwamba hasira ya Mose iliwaka juu ya Mlima Sinai na kumsababisha kuvunja vibao vya agano chini alipouona ndama wa dhahabu na ibada ya sanamu ya Israeli ([Kutoka 32:19](#)).

Kwenye Agano Jipya, Marko anasema kwamba Yesu aliwatazama Mafarisayo kwa hasira, ambao walikuwa wakitumaini kumkamata akivunja sheria yao ([Marko 3:5](#)). Hasira ya Yesu pia ilionyeshwa katika kusafisha kwake hekalu ([Yohana 2:13-22](#)). Hekalu lilipaswa kuwa mahali pa sala lakini lilikuwa likitumiwa kama mahali pa biashara. Hivyo Yesu "akaingia katika nyua za hekalu na kuwafukuza wote waliokuwa wakinunua na kuuza huko. Akapindua meza za wabadilisha fedha na viti vya wale waliokuwa wakiuza njiwa" ([Mathayo 21:12](#)). Hasira yake takatifu haikuwa udhaifu wala dhambi. Hasira kama hiyo ni jibu linalofaa kwa dhambi na ukosefu wa haki, hasa inapokuwa haijaadhibiwa waziwazi.

Hatia ya damu

Hatia ya damu inahusu kuwa na jukumu la kifo cha mtu. Katika Biblia, neno hili linatokana na neno la Kiebrania linalomaanisha "damu" au "damu nyingi" ([Kutoka 22:2-3](#); [Mambo ya Walawi 17:4](#); [1 Samweli 25:26, 33](#); [Hosea 12:14](#)). Wakati mtu alipomuua mwingine, ilisemekana kuwa "amemwaga damu" na akawa na hatia ya kifo cha mtu huyo.

Tafsiri ya "damu ya hatia" inapatikana tu katika [Zaburi 51:14](#). Wakati neno la Kiebrania linapotumika katika umbo lake la wingi, mara nyingi lina maana kwamba mtu ameuua mtu mwingine. Katika umbo lake la umoja, neno linaweza kumaanisha mambo matatu:

- Damu yenyewe
- Kitendo cha kumuua mtu
- Kuwa na hatia ya kuua mtu

Katika Biblia, tunaona kwamba kuua mtu kulihukumiwa adhabu ya kifo. Katika nyakati za kibiblia, mauaji mara nyingi yalifanyika kwa kumwaga damu ya mtu mwingine.

Aina za Hatia ya Damu

Aina ya kwanza ya damu ya hatia ilikuwa wakati mtu alimuua mwingine kwa makusudi. Agano la Kale linaeleza mauaji haya kama "damu isiyo na hatia" ([Yona 1:14](#)). Biblia inaeleza kinachotokea mtu anapomuua asiye na hatia na jinsi wanavyopaswa kuadhibiwa ([Mwanzo 9:6](#); [Kumbukumbu la Torati 19:11-13](#); [2 Wafalme 24:4](#); [Ezekieli 33:6](#)). Kulingana na Biblia, ikiwa mtu anafanya mauaji, hawezi kulipa pesa ili kuepuka adhabu ([Hesabu 35:31](#)).

Aina nyingine ya hatia ya damu ilikuwa wakati mtu alipomuua mwingine kwa bahati mbaya ([Hesabu 35:9-28](#), [Kumbukumbu la Torati 19:4-10](#)). Katika kesi hizi, mtu aliyesababisha kifo angeweza kwenda kwenye miji maalum inayoitwa "miji ya kimbilio" ili kuwa salama. Ikiwa wangeondoka kwenye miji hii, wangeweza kuuawa na mwanafamilia wa marehemu ambaye alipewa haki ya kutafuta haki. Mwanafamilia huyu alitwa "mkomo wa damu."

Wakati mwingine, mtu aliyekufa angepatikana, na hakuna aliyemjua aliyemuua. Hii ilipotokea, mji wa karibu zaidi ulifanywa kuwajibika kwa kifo hicho. [Kumbukumbu la Torati 21:1-9](#) inaeleza sherehe maalum ambayo miji hii ingeweza kufanya ili kuondoa jukumu hili.

Katika Israeli ya kale, watu wangeweza kuwa na hatia ya kuua kwa bahati mbaya hata walipokuwa wakisughulika na wanyama ([Mambo ya Walawi 17:3-4, 10-11](#)). Ikiwa mnyama alimuua mtu, mnyama huyo alipaswa kuuawa kwa kupigwa mawe ([Kutoka 21:28-29](#)).

Kulikuwa na hali nyingine ambapo kuua hakukupelekea hatia:

- Kujilinda ([Kutoka 22:2](#))
- Kutekeleza hukumu za kisheria ([Mambo ya Walawi 20:9-16](#))
- Kuua wakati wa vita ([1 Wafalme 2:5-6](#))

Manabii mara nyingi walitumia neno "damu" kuzungumzia hatia ya taifa lote la Israeli ([Isaya 1:15](#); [4:4](#); [Ezekieli 7:23](#); [9:9](#); [Hosea 1:4](#); [4:2](#), katika Toleo la Mfalme Yakobo; [Mika 3:10](#); [Habakuki 2:8, 12, 17](#)).

Baadhi ya uhalifu ulionekana kuwa mbaya sana kiasi kwamba uliadhibiwa kwa kifo, ingawa haukuhusisha mauaji ([Mambo ya Walawi 20:9-16](#); [Ezekieli 18:10-13](#)). Uhalifu huu ulijumuisha:

- Kuabudu miungu ya uwongo
- Kuabudu vitu kama miungu (sanamu)
- Kutokuwa mwaminifu katika ndoa (uzinzi)
- Ujambazi (wizi)
- Kuwa mkatili kwa watu maskini ni jambo lisilokubalika
- Kuvunja ahadi za msingi
- Kutoza riba isiyo ya haki kwa mikopo

Katika Biblia nzima, kutoka Mwanzo (4:10-12) hadi Manabii (Isaya 26:21; Ezeieli 24:6-9) na katika Agano Jipya (Ufunuo 6:10), tunajifunza kwamba Mungu ataleta haki na kuwaadhibu wale wanaoua watu wengine.

Tazama pia Miji ya Kimbilio; Sheria za Jinai na Adhabu.

Havila (Eneo)

Ardhi katika eneo ya Edeni, sasa haijulikani lakini inasemekana kumwagiliwa na mto Pishon na kuwa na akiba ya dhahabu, bedola, na jiwe la oniksi (Mwa 2:11-12). Eneo la Havila limekuwa suala la mabishano mengi. Haiwezi kuwa na uhusiano wowote na Havila ya 1 Samweli 15:7, ambapo Sauli alipigana dhidi ya Waamaleki fulani, kwa sababu eneo la masimulizi ya Edeni ni Mesopotamia na si Palestina. Kwa msingi huo huo, jaribio lolote la kuweka Havila katika kusini mwa Waarabu, Somaliland, au India litakuwa kosa. "Mto" Pishoni huenda ulikuwa mfereji wa umwagiliaji, kwa kuwa lugha ya Kiajemi haina neno tofauti kwa miili hii miwili tofauti ya maji, na desturi ya Mesopotamia ilikuwa ni kuita vijito vikubwa vya umwagiliaji kana kwamba ni mito. Hii ingesaidia kueleza kuendelea kuwepo kwa jina "Pishoni" muda mrefu baada ya mfereji huo kutoweka. Pishoni ulikuwa moja ya matawi manne ambayo mto uliunda mara baada ya kuondoka Edeni; kwa hivyo, Havila lazima ilikuwa kaskazini, kwa kuwa simulizi linachukulia mtazamo wa juu ya mto. Inawezekana Havila ilikuwa katika eneo la tambarare ya Shinari na ilimwagiliwa na mfereji mkubwa wa umwagiliaji. Havila na mfereji huo wote wawili wamepotea kwa muda mrefu.

Havila (Mtu)

1. Mzao wa Kushi (Mwa 10:7; 1 Nya 1:9).

2. Mzao wa Shemu kupitia Yoktani (Mwa 10:29; 1 Nya 1:23).

Hawa

Mwanamke wa kwanza, aliyeitwa "mama wa wote walio hai" (Mwanzo 3:20). Kitabu cha Mwanzo kinatambua kwamba baada ya Mungu kumuumba Adamu, aliona kwamba Adamu hapaswi kuwa peke yake. Mungu aliamua kumuumba "msaidizi anayefaa" kwa ajili ya Adamu (2:18). Neno la Kiebrania kwa msaidizi ni *ezer*, ambalo pia linatumika katika sehemu nyingine za Agano la Kale kuelezea jinsi Mungu anavyosaidia Israeli. Mungu alimfanya Adamu alale usingizi mzito. Kisha Mungu akachukua ubavu mmoja wa Adamu na kuutumia kumuumba Hawa (mistari 21-25).

Jina Lake

Adamu alimpa mke wake Hawa majina mawili. Kwanza, alimwita "mwanamke." Jina hili lilionyesha uhusiano wake na mtu (Mwanzo 2:23). Baadaye, baada ya kutomtii Mungu, alimwita Hawa, ambalo linamaanisha "uzima." Jina hili linarejelea jukumu lake kama mama wa kwanza wa jamii ya wanadamu (3:20).

Hadithi Yake

Adamu na Hawa waliishi kwanza katika Bustani ya Edeni. Walimtii Mungu kwa kumtumikia na kujali kila mmoja. Kisha uovu ukaingia duniani. Nyoka alimjaribu Hawa kutotii amri ya Mungu. Mungu alikuwa amewaambia wasile matunda kutoka kwa mti wa ujuzi wa mema na mabaya (Mwanzo 2:17; 3:3). Nyoka alimdanganya Hawa kwa maneno ya ujanja, naye akala tunda hilo. Kisha akampa Adamu tunda, ambaye pia alikula ingawa hakudanganywa kama Hawa. Baada ya kula tunda, walitambua kuwa walikuwa uchi na wakatengeneza mavazi kutoka kwa majani ya mtini.

Wakati Mungu alikuja kuzungumza nao, walijificha asiwaone. Mungu alipouliza kilichotokea, Adamu alimlaumu Hawa, na Hawa alimlaumu nyoka. Mungu alimwambia Hawa kwamba kwa sababu ya kutotii kwao, kuzaa kungekuwa na maumivu. Pia alisema kwamba mume wake angemiliki juu yake (Mwanzo 3:16). Baadaye, Hawa akawa mama wa Kaini, Habili, Sethi, na watoto wengine (4:1-2, 25; 5:4).

Mustakabali Wao

Agano Jipya linamtaja Hawa mara mbili. Mtume Paulo anamtaja Hawa anapojadili iwapo wanawake wanaweza kufundisha katika kanisa. Anaandika, "Simruhusu mwanamke kufundisha au kuwa na mamlaka juu ya mume wake" ([1 Timotheo 2:12](#)). Neno la Kigiriki kwa "mtu" ni neno lililile kwa "mume," hivyo baadhi ya wasomi wanasema kwamba Paulo anaweza kuwa anarejelea hasa uhusiano wa mwanamke na mume wake badala ya wanaume wote kwa ujumla. Hoja ya Paulo ni kwamba Adamu aliumbwa kwanza, na mwanamke alidanganywa na kuwa wa kwanza kufanya dhambi ([1 Timotheo 2:12-15](#); [2 Wakorintho 11:3](#)).

Wengine wanatafsiri hii kama Paulo akisisitiza mpangilio wa uumbaji na anguko (wakati Adamu na Hawa walipotenda dhambi kwanza) kama sababu za kupunguza mamlaka ya wanawake katika kanisa. Wengine wanasema kwamba maagizo ya Paulo yalikuwa maalum kwa kanisa la Efeso wakati huo, ambapo mafundisho ya uongo yalikuwa tatizo. Wanaelewa maneno ya Paulo kuwa yanazungumzia hali fulani badala ya kuweka sheria ya ulimwengu mzima ambayo inakataza wanawake wote katika makanisa yote kufundisha.

Tazama pia Mtu (Binadamu); Bustani ya Edeni.

Hekalu

Hakikisho

- Historia
- Hekalu la Solomoni
- Hekalu la Zerubabeli
- Hekalu la Herode
- Umuhimu wa Hekalu katika Agano la Kale
- Umuhimu wa Hekalu katika Agano la Jipya

Historia

Daudi aliteka mji wa Yerusalemu ([2 Samweli 5:6-9](#)). Aliufanya kuwa mji mkuu wa watu wote wa Israeli. Kabla ya hapo, Wayebusi waliishi hapo. Mji huo ulikuwa katika eneo lisiloegemea upande wowote kati ya makabila ya kaskazini na kusini. Kwa hivyo, ulifaa kwa makundi yote mawili.

Baadaye, Daudi alileta sanduku la Mungu Yerusalemu ([2 Samweli 6:1-17](#)). Sanduku hilo halikuwa limetunzwa tangu Wafilisti walipoichukua. Kwa kulirudisha, Daudi alifanya Yerusalemu kuwa kitovu cha ibada. Baada ya hapo, uteuzi wa Mungu wa Daudi na uteuzi wa Mungu wa Yerusalemu (pia inaitwa Mlima Sayuni) vilihusishwa kwa karibu ([Zaburi 78:67-72](#)).

Daudi alitaka kujenga nyumba maalum kwa ajili ya Mungu. Mwanzoni, nabii Nathani alisema hili lilikuwa wazo zuri ([2 Samweli 7:1-3](#)). Lakini baadaye Mungu alimpa Nathani ujumbe tofauti kwa Daudi (mistari [4-17](#)). Mungu alisema Daudi hatalienga hekalu. Badala yake, Mungu ange "jenga nyumba" kwa ajili ya Daudi. Hii ilimaanisha kwamba Mungu angefanya familia ya Daudi kuwa ukoo wa kifalme (nasaba). Mungu hakumchagua Daudi kujenga hekalu kwa sababu Daudi alipigana vita vingi ([1 Wafalme 5:3](#); [1 Mambo ya Nyakati 22:7-8](#); [28:3](#)). Badala yake, mwana wa Daudi, Solomoni, angejenga hekalu.

Lakini Daudi bado alisaidia katika ujenzi wa hekalu. Alitoa kiasi kikubwa cha pesa na vifaa. Pia alifanya mipango ya jinsi ya kulijenga ([1 Mambo ya Nyakati 22:3-5](#), [14](#); [28:2](#), [11-19](#)). Daudi pia alinunua ardhi ambapo hekalu lingejengwa ([21:25](#)).

Hekalu la Solomoni

Hekalu la Solomoni Lilijengwa Lini?

Solomoni alianza kujenga hekalu katika mwaka wa nne wa utawala wake, karibu 966 Kabla ya Kristo (KK) ([1 Wafalme 6:1, 38](#)). Ilimchukua miaka saba kumaliza. Daudi alikuwa tayari ameandaa kila kitu kilichohitajika kwa ajili ya hekalu, ikiwa ni pamoja na wafanyakazi ([1 Mambo ya Nyakati 28:21](#)). Solomoni alijenga hekalu kabla ya kujenga jumba lake mwenyewe, hivyo hekalu lilitangulia ([1 Wafalme 7:1](#)).

Jinsi Hekalu la Solomoni Lilivyojengwa

Huramu (pia anajulikana kama Hiram wa Kiebrania) alikuwa fundi stadi aliyebokea katika utengenezaji wa vitu vya shaba kwa ajili ya hekalu. Baba yake alikuwa fundi mahiri wa metali kutoka Tiro, na mama yake alikuwa Mwisraeli ([1 Wafalme 7:13-14](#)).

Mbao za mwerezi kwa ajili ya hekalu zililetwa kutoka Lebanoni. Wafanyakazi kutoka Lebanoni walikata miti na kuileta Israeli. Wafanyakazi hawa walihudumu chini ya Mfalme Hiram wa Tiro,

ambaye alikuwa mshirika wa kisiasa wa Solomoni ([5:5-9](#)).

Solomoni pia alituma wanaume 30,000 wa Israeli kusaia Lebanoni. Walifanya kazi katika vikundi vitatu. Kila kikundi kilifanya kazi kwa mwezi mmoja, kisha kilipumzika kwa miezi miwili.

Ili kuandaa mawe, Solomoni alichagua wageni 153,600 waliokuwa wakiishi Israeli. Wanaume hawa walifanya kazi kama wakataji mawe, wabebaji, na wasimamizi (mistari [15-17](#); [2 Mambo ya Nyakati 2:17-18](#)). Kundi jingine, "wanaume wa Wagebali," huenda walisaidia kwa ujuzi wao maalum ([1 Wafalme 5:18](#)).

Kujenga hekalu ilikuwa wazi kuwa mradi wa kitaifa wenye ukubwa na juhudi kubwa. Ili kuhakikisha eneo la hekalu linabaki tulivu na takatifu, wafanyakazi walifanya ukataji na umbo la mawe na mbao katika maeneo mengine ([6:7](#)).

Hekalu la Solomoni Lilikuwa na Muonekano Gani?

Biblia inatoa maelezo ya kina kuelezea hekalu kwa usahihi. Vitabu vya Wafalme na Mambo ya Nyakati vinaeleza hadithi kuu. Baadaye, nabii Ezekieli pia alielezea hekalu kulingana na alichokijua kuhusu hekalu huko Yerusalemu ([Ezekieli 40-48](#)).

Vyumba vya Kando

Hekalu lilikuwa na vyumba vya pembeni vilivyojengwa kwenye msingi au jukwaa tofauti ([1 Wafalme 6:5, 10](#); linganisha [Ezekieli 41:8-9](#)). Vyumba hivi vilikuwa na ngazi tatu, ambapo kila ngazi ilikuwa na urefu wa takriban mita 2.3 (futi 7.5). Vyumba vilizunguka hekalu pande zote isipokuwa ukumbi wa mbele.

Kila kiwango cha vyumba kilikuwa na upana wa nusu mita (mguu mmoja na nusu) zaidi kuliko kile kilicho chini. Ubunifu huu ulilingana na unene wa ukuta wa pembeni wa patakatifu:

- Vyumba vya ghorofa ya chini vilikuwa na upana wa mita 2.3 (futi 7.5).
- Kiwango cha kati kilikuwa na upana wa mita 2.7 (futi 9).
- Kiwango cha juu kilikuwa na upana wa mita 3.2 (futi 10.5).

Mahakama za Ndani na za Kimataifa

Watu walitumia ngazi za mzunguko kwenda kati ya viwango ([1 Wafalme 6:8](#)). Haijulikani wazi mahali ambapo milango yote ilikuwa. Inawezekana

kulikuwa na mlango kila upande, lakini Biblia inataja mlango mmoja tu (mstari [8](#)).

Kama ilivyokuwa kwa hekalu la Ezekieli ([Ezekieli 40:17, 28](#)), hekalu la Solomoni lilikuwa na nyua mbili—nyua ya ndani na nyua ya nje ([1 Wafalme 6:36; 7:12](#)). Biblia haituelezi ukubwa wa nyua hizo. Nyua ya ndani ilikuwa karibu na hekalu na pia iliitwa "nyua ya makuhani" au "nyua ya juu" ([2 Mambo ya Nyakati 4:9; Yereimia 36:10](#)).

Ukuta wa ua wa ndani ulijengwa kwa tabaka tatu za mawe yaliyotengenezwa, yaliyoshikiliwa pamoja na tabaka ya mihimili ya mierezi ([1 Wafalme 6:36](#)). Milango ya kumbi zote mbili ilifunikwa kwa shaba ([2 Mambo ya Nyakati 4:9](#)).

Majengo ya ikulu yalikuwa ndani ya eneo la ua wa nje. Kulikuwa na uwezekano wa njia ya siri kati ya ikulu na hekalu. Baadaye, Mfalme Ahazi alifunga njia hii ([2 Mambo ya Nyakati 4:9, 12; 2 Wafalme 16:18](#)).

Jengo la Hekalu

Jengo la hekalu lilikuwa na urefu wa mita 27.4 (futi 90), upana wa mita 9.1 (futi 30), na kimo cha mita 13.7 (futi 45) ([1 Wafalme 6:2](#)). Mbele, kulikuwa na ukumbi (pia unaitwa baraza) ambao ulikuwa na kina cha mita 4.6 (futi 15). Ukumbi huu ulikuwa pengine upande wa mashariki, ambao unalingana na mwelekeo wa hekalu katika maono ya Ezekieli ([Ezekieli 43:1; 44:1](#)).

Sehemu kubwa ya patakatifu kuu, karibu na ukumbi, iliitwa patakatifu. Ilikuwa na urefu wa mita 18.3 (futi 60) ([1 Wafalme 6:17](#)). Nyuma yake kulikuwa na Mahali Patakatifu Sana, pia panaitwa Patakatifu pa Patakatifu. Hii ilikuwa mchemraba kamili uliopima mita 9.1 (futi 30) kwa urefu, upana, na kimo.

Ndani, kuta zilikuwa zimefunikwa na mbao za mwerezi. Mbao hizo zilichongwa kwa maua, miti ya mtende, na makerubi (malaika). Hakuna kuta za mawe zilizoweza kuonekana. Patakatifu na Mahali Patakatifu Sana zote zilikuwa zimefunikwa na dhahabu safi (mstari [22](#)). Mapambo ya dhahabu huenda yalikuwa yamebanwa kwenye michongo badala ya kuwekwa juu, hivyo mbao zilizochongwa zingeweza kuonekana bado.

Sakafu ilitengenezwa kwa mbao za miberoshi (mstari [15](#)). Madirisha membamba yaliwekwa juu kwenye kuta juu ya kiwango cha vyumba vya nje vya ghorofa tatu ili kuingiza mwanga kwenye patakatifu (mstari [4](#)). Dari lilitengenezwa kwa mihimili na mbao za mwerezi. Biblia haisemi jinsi paa lilivyoonekana, lakini wajenzi wa wakati huo

mara nyingi walitumia fremu ya mbao iliyojaa plasta isiyopitisha maji iliyotengenezwa kutoka kwa chokaa.

Sehemu Takatifu

Baraza la nje lilionekana kuwa eneo la wazi, kwa kuwa Biblia haikutaja milango yoyote. Kuingia kwenye patakatifu kulikuwa na milango miwili iliyotengenezwa kwa mbao za mvinje. Kila mlango ulikuwa na paneli zinazokunjika. Milango ilipambwa kwa miundo sawa na kuta—michongo ya maua, miti ya mtende, na makerubi (mistari [34–35](#)). Miimo ya milango ilitengenezwa kwa mbao za mzeituni.

Ndani ya patakatifu palikuwa na madhabahu ya uvumba. Ilitengenezwa kwa mwerezi na kufunikwa kwa dhahabu. Ilisimama mbele ya Mahali Patakatifu Sana. Patakatifu pia lilikuwa na:

- meza ya mkate maalum uitwao mkate wa Uwepo,
- Taa kumi za dhahabu, tano kila upande, na
- Vyombo mbalimbali vilivyotumiwa na makuhani ([1 Wafalme 7:48–50](#)).

Vitu vyote hivi vilitengenezwa kwa dhahabu au vilifunikwa kwa dhahabu. Kulikuwa pia na meza kumi, tano kila upande, labda zilitumika kushikilia vyombo na vitu vingine ([2 Mambo ya Nyakati 4:8](#)).

Kati ya Patakatifu na Mahali Patakatifu Sana kulikuwa na mlango wa mara mbili uliotengenezwa kwa mti wa mzeituni. Milango hii ilichongwa kwa makerubi, miti ya mtende, na michoro ya maua na kufunikwa kwa dhahabu. Ndani ya milango, pazia la buluu, zambarau, na rangi ya damu lilining'inizwa, lililotengenezwa kwa vitambaa bora zaidi na kupambwa na makerubi ([2 Mambo ya Nyakati 3:14](#)).

Mahali Papatakatifu Zaidi

Ndani ya Mahali Patakatifu Sana kulikuwa na makerubi wawili wakubwa, kila mmoja akiwa na urefu wa mita 4.6 (futi 15) na umetengenezwa kwa mbao za mzeituni zilizofunikwa kwa dhahabu ([1 Wafalme 6:23–28](#)). Kila bawa lilikuwa na urefu wa mita 2.3 (futi 7.5). Bawa moja la kila kerubi liligusa ukuta, na mabawa mengine yalikutana katikati ya chumba.

Kwenye hema ya awali, makerubi walikuwa wadogo. Mabawa yao yalikuwa sehemu ya kifuniko cha sanduku, kinachoitwa kiti cha rehema ([Kutoka](#)

[25:17–22](#)). Hata hivyo, katika hekalu la Solomoni, Sanduku la Agano lilikaa chini ya hawa makerubi wakubwa, waliokuwa wamesimama. Makerubi walikabili mbele, kana kwamba wanailinda sanduku.

Sanduku la Agano lilikuwa kipengele pekee muhimu kilichobaki kutoka kwenye hema la Mose. Bado lilikuwa na mbao za mawe za sheria, lakini chungu cha mana na fimbo ya Aroni havikuwemo tena ([1 Wafalme 8:9](#)).

Nguzo za Shaba

Mara moja nje ya hekalu, kila upande wa ukumbi wa mbele, kulikuwa na nguzo mbili za shaba tupu ([1 Wafalme 7:15–20](#); [2 Mambo ya Nyakati 3:15–7](#)). Kulingana na kitabu cha Wafalme, nguzo hizi zilikuwa na urefu wa mita 8.2 (futi 27) na mzunguko wa mita 5.5 (futi 18). Chuma chenyewe kilikuwa na unene wa sentimita 10.2 (inchi 4).

Kwenye kilele cha kila nguzo kulikuwa na taji la shaba lililolumbwa kama ua la lily. Hizi zilikuwa na urefu wa mita 2.3 (futi 7.5) na upana wa mita 1.8 (futi 6). Mataji yalipambwa na muundo wa mnyororo na yalikuwa na mistari miwili ya makomamanga ya shaba. Nguzo zilikuwa nzito sana. Nabii Yeremia baadaye alisema kwamba Wababeli walilazimika kuvunja nguzo vipande vipande kabla ya kuzipeleka Babuloni ([Yeremia 52:17, 21–23](#)).

Madhabahu ya Shaba

Madhabahu ya shaba kwa ajili ya dhabihu haijaelezewa katika orodha ya vitu vya hekalu katika [1 Wafalme 7](#). Hata hivyo, inatajwa baadaye wakati wa uzinduzi wa hekalu na katika matukio mengine ([1 Wafalme 8:22, 54, 64](#); [9:25](#)). Kwa wazi, ilisimama katika ua wa ndani.

Madhabahu ilikuwa na urefu wa mita 9.1 (futi 30) mraba na urefu wa mita 4.6 (futi 15) ([2 Mambo ya Nyakati 4:1](#)). Kwa sababu ilikuwa kubwa na nzito sana, huenda ilitengenezwa kwa vipande tofauti katika karakana ya metali ya Solomoni katika Bonde la Yordani (mstari wa [17–18](#)). Wafanyakazi walihamisha vipande hivyo hadi Yerusalemu na kuvikusanya pamoja kwenye hekalu.

Bahari ya Shaba

Mojawapo ya vitu vya kuvutia zaidi katika ua wa ndani ilikuwa "bahari ya shaba." Pia iliitwa "bahari iliyoyeyuka." Hii ilikuwa tanki kubwa, la mvingo lililotengenezwa kwa shaba ([1 Wafalme 7:23–26](#)). Shaba ilikuwa na unene wa sentimita 8 (inchi 3). Tangi hilo lilikuwa na urefu wa mita 2.3 (futi 7.5)

na upana wa mita 4.6 (futi 15). Mdomo wake ulikuwa na umbo kama ua la shayiri ([2 Mambo ya Nyakati 4:2-5](#)).

Tank ilisimama juu ya ng'ombe 12 wa shaba, wanne kila upande. Chini ya ukingo kulikuwa na mistari miwili ya mapambo. Hizi zinaweza kuwa maganda madogo au makomamanga. Bahari ya shaba ingeweza kushikilia takriban lita 37,850 hadi 45,420 (galoni 10,000 hadi 12,000) za maji. Makuhani waliitumia kuosha kabla ya kutekeleza majukumu yao (mstari [6](#)). Kwa sababu ilikuwa ndefu sana, kuna uwezekano kulikuwa na jukwaa la kuwasaidia kufikia juu. Ilikuwa takriban mita 4.6 (futi 15) juu ya usawa wa ardhi.

Hiramu pia alitengeneza mabeseni kumi makubwa ya shaba yanayoitwa lavers ([1 Wafalme 7:27-39](#)). Kila laver ilikaa juu ya standi ya shaba inayoweza kusogezwa. Tano ziliwekwa upande wa kaskazini wa ua wa ndani, na tano upande wa kusini.

Vikapu vilikuwa masanduku ya shaba yenye ukubwa wa takriban mita 1.8 (futi 6) mraba na mita 1.4 (futi 4.5) juu. Kila moja ilikuwa na ukingo kuzunguka juu, wenye upana wa takriban sentimita 22.9 (inchi 9). Pembani za kila kikapu kulikuwa na nguzo zilizoshikilia maxle na magurudumu. Magurudumu yalikuwa na urefu wa takriban sentimita 68.6 (inchi 27) na yalikuwa na spoki nne.

Kila standi ilishikilia beseni ambalo lingeweza kubeba takriban lita 832.7 (galoni 220) za maji. Mabeseni hayo yalitumiwa kuosha wanyama kwa ajili ya dhabihu ([2 Mambo ya Nyakati 4:6](#)). Kila beseni labda liliwekwa karibu na moja ya meza kumi zilizotumiwa kuandaa dhabihu (mstari wa [8](#)).

Vifaa vingine vya shaba pia vilitengenezwa, kama vile sufuria, majembe, na mabeseni ([1 Wafalme 7:40, 45](#)).

Kujitolea kwa Hekalu la Sulemani

Miezi kumi na moja ilipita kati ya kukamilika kwa hekalu na ibada ya kutolea ([1 Wafalme 6:38; 8:2](#)). Wakati huo, samani na vitu vitakatifu vilikuwa vimewekwa mahali pake. Ibada ya kutolea ilifanyika katika mwezi wa saba, pengine wakati wa Sikukuu ya Vibanda na Siku ya Upatanisho ([Mambo ya Walawi 23:23-36](#)).

Makuhani walileta sanduku la Mungu katika mahali pake pa mwisho katika Mahali Patakatifu Sana ([1 Wafalme 8:3-4](#)). Wanyama wengi sana walitolewa sadaka kiasi kwamba ua wa ndani haukutosha

kwao wote ([1 Wafalme 8:62-64; 2 Mambo ya Nyakati 7:7](#)).

Hekalu lilijengwa kwa vifaa bora zaidi na mbinu bora za ujenzi wa wakati huo. Solomoni hakusaza chochote katika ujenzi au mapambo yake. Hata hivyo, Solomoni alisema kwamba hakuna jengo linaloweza kumhifadhi Mungu wa milele ([1 Wafalme 8:27](#)). Katika sala yake, Solomoni alikiri kwamba watu wa Israeli mara nyingi walimgeukia Mungu. Pia alimsifu Mungu kwa kuwa mwenye haki, mwenye huruma, na mwaminifu.

Utoaji huo ulimalizika kwa ishara yenye nguvu. Moto ulishuka kutoka mbinguni na kuteketeza dhabihu. Kisha utukufu wa Bwana ulijaza hekalu ([2 Mambo ya Nyakati 7:1-3](#)).

Historia ya Baadae

Kama ilivyo kwa mahekalu mengi ya kale, Hekalu la Solomoni pia lilitumika kama hazina. Liliweka dhahabu na fedha nyingi za taifa, jambo ambalo lililifanya kuwa shabaha ya mashambulizi.

Miaka mitano tu baada ya Solomoni kufariki, Mfalme Shishaki wa Misri alivamia Yerusalemu na kuchukua hazina kutoka hekalu ([1 Wafalme 14:25-38](#)).

Muda mfupi baadaye, Mfalme Asa, ambaye alitawala kutoka 910 hadi 869 KK, alitumia dhahabu na fedha za hekalu kumlipa Shamu kwa msaada katika kupigana na Mfalme Baasha wa Israeli ([15:16-19](#)).

Yoashi, mfalme wa Yuda kutoka 835 hadi 796 KK, alifichwa katika hekalu akiwa mtoto ili kumlinda dhidi ya Malkia Athalia ([2 Wafalme 11](#)). Baadaye, akiwa mfalme, aliamuru matengenezo ya hekalu baada ya makuhani kupatikana wakiiba zawadi za hekalu ([12:4-16](#)). Hata hivyo, baada ya kifo cha kuhani mkuu Yehoyada, Yoashi alishawishiwa na wakuu wake na akamwacha Mungu ([2 Mambo ya Nyakati 24:15-19](#)). Kama hukumu, Mungu aliruhusu Shamu kushambulia Yuda. Yoashi alitoa tena hazina za hekalu ili kuepuka uharibifu ([2 Wafalme 12:17-18](#)).

Mfalme Yehoashi wa Israeli alitawala kuanzia 798 hadi 782 KK. Alimshinda Mfalme Amazia wa Yuda, ambaye alitawala kuanzia 796 hadi 767 KK. Yehoashi alichukua hazina zaidi kutoka hekaluni ([14:8-14](#)).

Mfalme Ahazi alikuwa mfalme wa Yuda kuanzia 735 hadi 715 KK. Alitumia mali iliyobaki katika hekalu kuwalipa Waashuru kwa msaada ([16:7-9](#)). Hatimaye alijisalimisha kabisa kwao.

Hezekia alikuwa mfalme wa Yuda kuanzia 715 hadi 686 KK. Alikuwa mmoja wa wafalme waliotekeleza marekebisho makubwa katika Yuda. Alikarabati hekalu na kuanzisha tena ibada sahihi. Katika miaka ya mwisho ya utawala wa baba yake Ahazi, hekalu lilikuwa limepuuzwa ([2 Mambo ya Nyakati 29:1-19; 31:9-21](#)).

Manase, mwana wa Hezekia, alikuwa mfalme wa Yuda kuanzia 696 hadi 642 KK. Manase alibadilisha kabisa sera za baba yake. Alileta desturi za kidini za Wakanaani na Wamesopotamia katika hekalu, jambo ambalo lilikuwa kinyume na amri za Mungu ([2 Wafalme 21:3-7](#)).

Baadaye maishani, Manase alipata mabadiliko ya kibinafsi moyoni. Baada ya kuteseka, alirudi kwa Mungu. Alifanya mabadiliko fulani katika hekalu kama sehemu ya toba yake ([2 Mambo ya Nyakati 33:12-19](#)). Hata hivyo, matendo yake ya awali yalikuwa yamesababisha uharibifu mkubwa. Utawala wake ulikumbukwa kama mmoja wa mbaya zaidi katika historia ya Yuda ([2 Wafalme 21:10-16](#)).

Mjukuu wa Manase, Yosia, alikuwa mfalme wa Yuda kuanzia 640 hadi 609 KK. Alikuwa mfalme wa pili aliyefanya marekebisho makubwa. Aliandaa ukarabati wa hekalu mnamo 622 KK. Wakati huo, Hilkia kuhani alipata Kitabu cha Sheria kilichokuwa kimepotea ([2 Wafalme 22:3-13](#)). Kitabu hiki kilikuwa Kumbukumbu la Torati.

Uvumbuzi huu ulitoa mageuzi ya Yosia mwelekeo mpya na uharaka ([22:14-23:3](#)). Aliondoa ishara zote za ibada ya sanamu kutoka hekalu ([23:4-12](#)). Yosia pia alirejesha sherehe zote za jadi. Kwa bahati mbaya, hata hivyo, mageuzi ya Yosia yalimalizika alipofariki. Yehoyakimu alikuwa mfalme aliyefuata, akitawala kutoka 609 hadi 598 KK. Chini ya utawala wake, Israeli iliendelea kugeuka kutoka kwa Mungu.

Huenda ilikuwa wakati huu ambapo nabii Yereimia alitoa mahubiri yenye nguvu katika hekalu. Alionya kwamba hekalu lingeharibiwa ([Yereimia 7:1-8:3; 26:1-19](#)). Viongozi wa kidini walikasirika kutokana na ujumbe huu.

Mwaka wa 601 KK, Mfalme Yehoyakimu aliasi dhidi ya Babuloni. Kwa kujibu, Mfalme Nebukadneza alishambulia Yerusalemu ([2 Wafalme 24:1-4](#)). Mwaka wa 596 KK, aliteka mji na kuchukua hazina nyingi za hekalu hadi Babuloni ([2 Mambo ya Nyakati 36:7](#)). Hekalu lenyewe halikuharibiwa na Wababuloni wakati huo.

Baadaye, chini ya utawala wa Mfalme Sedekia, ambaye alitawala kuanzia 597 hadi 586 KK, Yuda iliasi tena. Wakati huu, Wababeli waliharibu hekalu kabisa ([2 Wafalme 25:8-10](#)). Walichukua hazina zote zilizobaki za hekalu.

Hekalu la Zerubabeli

Ingawa Wababeli walikuwa wameharibu hekalu, eneo hilo lilibaki maalum kwa Waisraeli. Baadhi ya watu waliendelea kulitembelea wakati wa uhamisho ([Yereimia 41:4-5](#)).

Mwaka wa 538 KK, Mfalme Koreshi wa Uajemi aliwaruhusu Wayahudi kurudi katika nchi yao. Sera yake ilikuwa tofauti sana na ile ya milki za awali. Hakuwaacha tu warudi nyumbani, bali pia alitoa ruhusa ya kujenga upya hekalu. Fedha za ujenzi wa hekalu zilitoka kwa serikali ya Kiajemi.

Kitabu cha Ezra kinarekodi matoleo mawili ya amri ya kujenga upya hekalu. Moja ni tangazo la umma ([Ezra 1:2-4](#)), na lingine ni agizo lililoandikwa lililohifadhiwa katika kumbukumbu za Kiajemi. Toleo hili la pili liliorodhesha muundo wa msingi wa hekalu na msaada ambao mfalme wa Uajemi aliahidi kutoa ([6:1-5](#)).

Ingawa ofa ya kurudi ilikuwa wazi kwa wote, Wayahudi wengi huenda walichagua kubaki Mesopotamia, ambako maisha yalikuwa ya starehe zaidi. Ni kundi dogo tu (watu 42,360 pamoja na watumishi wao, angalia [Ezra 2:64-65](#)) ndilo lililorudi Yerusalemu. Waliongozwa na Sheshbaza ([1:8-11; 5:14-16](#)) na Zerubabeli ([2:2; 3:2, 8; 4:2](#)).

Watu walikuwa na msisimko. Walijenga upya madhabahu na kuanza tena ibada za kawaida kwenye eneo la hekalu ([Ezra 3:1-6](#)). Walitumia pesa kutoka Uajemi, pamoja na sadaka zao wenyewe, kuanza kupanga hekalu jipya na kuweka msingi wake ([2:68-69; 3:7-13](#)).

Lakini kazi ilisimama muda mfupi baadaye. Maadui wa eneo hilo waliwapinga ([Ezra 4:1-4, 24](#)). Watu walishughulishwa na masuala yao binafsi. Mavuno duni pia yaliwavunja moyo ([Hagai 1:2-11](#)).

Mwaka wa 520 KK, manabii Hagai na Zekaria waliwahimiza watu kuanza tena kazi ([Ezra 4:24; Hagai 1:1; Zekaria 1:1](#)). Chini ya uongozi wa Zerubabeli na Yoshua kuhani mkuu, kazi iliendelea—hata pamoja na changamoto na upinzani kutoka kwa maafisa. Hekalu lilimalizika na kutolewa wakfu mwaka wa 515 KK ([Ezra 5:1-6:22](#)).

Hatujui maelezo mengi kuhusu muundo wa Hekalu la Pili, ambalo lilijengwa chini ya uongozi wa

Zerubabeli. Watu wengine walidhani lilikuwa dogo zaidi na halikuvutia kama Hekalu la Solomoni ([Hagai 2:3](#)), lakini huenda hiyo ilikuwa wakati wa hatua za awali za ujenzi upya.

Kwa kweli, Hekalu la Pili lilisimama kwa zaidi ya miaka 500. [Ezra 6:3](#) inatoa vipimo kadhaa, lakini havijakamilika. Hekalu jipya lilikuwa na uwezekano wa kuwa na ukubwa sawa na Hekalu la Solomoni na labda lilitumia msingi ule ule.

Njia ya ujenzi inaonekana kuwa sawa, ikitumia mbao kuunda sehemu za mawe (fungu 4). Kulikuwa pia na vyumba vya ziada, pengine kama vile vyumba vya pembeni katika hekalu la Solomoni ([Ezra 8:29](#); [Nehemia 12:44](#); [13:4-5](#)). Ikiwa serikali ya Uajemi ilitoa msaada kamili kama ilivyoahidiwa ([Ezra 6:8-12](#)), basi hekalu la Pili lilikuwa pengine imara na zuri zaidi kuliko watu wengi wanavyofikiria.

Historia ya Baadae

Baadhi ya maandiko nje ya Biblia yanatoa maelezo zaidi kuhusu Hekalu la Pili. Hizi ni pamoja na vitabu kutoka:

- Apokrifa,
- pseudepigrapha,
- Maandishi ya marabi wa Kiyahudi, na
- Mwanahistoria Josephus.

Vyanzo hivi husaidia kuonyesha historia ya hekalu na kutoa maelezo zaidi kuhusu muundo wake na samani zake. Josephus ananukuu kutoka kwa Hecateus wa Abdera (karne ya nne KK). Josephus, mwanahistoria Myahudi, alinukuu mwandishi Mgiriki aitwaye Hecateus wa Abdera (kutoka karne ya 4 KK). Alisema hekalu lilikuwa jengo kubwa ndani ya eneo lenye ukuta lenye ukubwa wa takriban mita 152.4 kwa 45.7 (futi 500 kwa futi 150). Hekalu lilikuwa na ukuta wa mawe kuzunguka. Kulikuwa na madhabahu iliyotengenezwa kwa mawe yasiyokatwa, yenye ukubwa sawa na madhabahu ya shaba ya Solomoni (linganisha [2 Mambo ya Nyakati 4:1](#)). Ndani ya patakatifu kulikuwa na madhabahu ya dhahabu kwa ajili ya uvumba na kinara cha taa chenye mwali unaowaka daima.

Josephus pia alisema kwamba Antioko III (aliyetawala kutoka 223 hadi 187 KK) alitoa pesa kusaaidia kuunga mkono hekalu baada ya Waseleuki kuchukua udhibiti wa Yerusalemu kutoka kwa Waptolemaio.

Katika karne ya pili KK, Sirach alimsifu Simoni, mwana wa Onias kuhani mkuu, kwa kuimarisha na kukarabati eneo la hekalu. Kitabu cha Wamakabayo wa Kwanza kinaelezea kilichotokea kwa hekalu wakati wa utawala wa Antioko IV Epiphanes (aliyetawala kutoka 175 hadi 164 KK). Alinajisi madhabahu ya sadaka ya kuteketezwa ([1 Wamakabayo 1:54](#)) na kuchukua vitu vingi vya thamani. Hivi vilijumuisha kinara cha taa cha dhahabu, madhabahu ya uvumba, meza ya sadaka, pazia, na hazina nyingine ([2 Wamakabayo 5:15-16](#); [6:2-4](#)).

Wakati hekalu liliporejeshwa na Maccabees, walibadilisha vitu vilivyochukuliwa na Waseleuki. Hata hivyo, hawakutumia tena madhabahu ya zamani ya dhabihu. Waliona madhabahu hiyo imechafuliwa sana kiasi kwamba waliivunja na kuibadilisha na mpya waliyotengeneza kwa mawe yasiyokatwa ([1 Maccabees 4:36-61](#); [2 Maccabees 10:1-9](#)).

Eneo la hekalu lilitumika kama ngome. Wakati wa kipindi cha Maccabean, wapiganaji wa Kiyahudi walipinga jeshi la Seleucid, ambalo lilikuwa na kituo huko Yerusalemu. Baadaye, wakati wa kipindi cha Hasmonean, eneo la hekalu liliendelea kuhusika katika mapigano.

Mnamo takriban mwaka wa 63 KK, jenerali wa Kirumi Pompey aliteka Yerusalemu. Aliingia hekaluni ili kuonyesha mamlaka yake, lakini hakuchukua chochote. Hii ilionyesha kiwango cha heshima alichokuwa nacho kwa hekalu.

Historia ya hekalu la Zerubabeli ilifikia mwisho wakati Mfalme Herode alipoanza kujenga hekalu jipya. Alitwaa udhibiti wa Yerusalemu kwa msaada wa Warumi mnamo 37 KK na alihakikisha hekalu la zamani halikuharibiwa mwanzoni. Karibu 21 KK, alianza kulibomoa ili kujiandaa kwa ujenzi wa hekalu kubwa zaidi na la kifahari.

Hekalu la Herodi

Agano Jipya linataja hekalu la Herode zaidi ya mara 100. Vyanzo vingine muhimu ni pamoja na mwanahistoria Myahudi Josephus na sehemu ya maandiko ya Kiyahudi inayoitwa *Middoth* (sehemu ya maandiko ya kirabina).

Vyanzo hivi viwili havikubaliani kila wakati, hivyo ni vigumu kuwa na uhakika kabisa kuhusu maelezo yote ya muundo wa hekalu. Inawezekana Josephus alikuwa sahihi zaidi kwa sababu aliishi wakati wa hekalu. Alizaliwa karibu 37 Baada ya Kristo (BK) na alikufa mwanzoni mwa karne ya pili. *Middoth* iliandikwa baadaye, karibu 150 BK, na wakati

mwingine inajumuisha maelezo yaliyotiwa chumvi. Wanaakiolojia pia wamechangia kwa kutambua sehemu za kuta za nje na milango ya hekalu.

Herode alijenga hekalu lake kwa sababu za kisiasa, si za kidini. Alikuwa Mwadumea (kutoka kwa watu wa Kusini mwa Yuda) na alitaka kupata uungwaji mkono wa watu wa Kiyahudi. Alitumaini kwamba kujenga hekalu kubwa kama la Solomoni kungewavutia.

Baadhi ya watu walihofia kwamba eneo takatifu lingeweza kuharibiwa au kwamba hekalu lingeweza kuharibiwa na lisijengwe tena. Ili kutuliza hofu hizi, Herode kwanza aliwafunza makuhani 1,000 kufanya kazi kama wajenzi. Pia alikusanya vifaa vyote vya ujenzi kabla ya kuanza mradi.

Hekalu la Herode Lilikuwa na Muonekano Gani?

Hekalu la Herode lilikuwa na mpangilio wa msingi sawa na mahekalu ya awali, likiwa na sehemu kuu tatu. Hata hivyo, ukumbi wa mbele ulikuwa mkubwa zaidi. Hekalu hilo lilijengwa kwa mtindo wa usanifu wa Kiyunani na Kirumi, na hivyo lilikuwa tofauti sana na hekalu la Zerubabeli.

Ujenzi ulianza mwaka wa 20 KK. Jengo kuu lilimalizika ndani ya miaka kumi na lilitumika kwa ibada. Hata hivyo, mradi mzima ulichukua muda mrefu zaidi na haukukamilika kabisa hadi mwaka wa 64 BK, miaka sita tu kabla ya Warumi kuuharibu.

Herode aliandaa eneo hilo kwa kusafisha na kusawazisha eneo la takriban mita 457.2 (yardi 500) kutoka kaskazini hadi kusini na mita 297.2 (yardi 325) kutoka mashariki hadi magharibi. Hii ilihusisha kukata sehemu za mwamba katika maeneo fulani na kuongeza vifusi ili kuinua ardhi katika maeneo mengine. Sehemu kubwa za ukuta wa nje zilijengwa juu ya vitalu vya mawe. Vitalu vingi vilikuwa na urefu wa takriban mita 4.6 (futi 15) na upana wa mita 1.2 (futi 4). Sehemu za ukuta huu bado zipo hadi leo. Baadhi ya mawe ya pembe katika ukuta wa kusini yana uzito wa hadi tani 63.5 za metriki (tani 70).

Hekalu kuu la Herode lilitumia vipimo vya msingi sawa na Hekalu la Solomoni. Lilikuwa na vyumba viwili vikuu:

- Patakatifu kilikuwa na urefu wa mita 18.3 (futi 60), upana wa mita 9.1 (futi 30), na kimo cha mita 18.3 (futi 60).
- Mahali Patakatifu Sana lilikuwa na mraba wa futi 30.

Hakukuwa na fanicha katika Mahali Patakatifu pa Patakatifu. Pazia kubwa (au kitambaa) lilitenganisha na Patakatifu. Patakatifu palikuwa na vitu vitatu vikuu:

- taa yenye vinara saba,
- meza ya mkate wa onyesho, na
- Madhabahu ya kufukiza uvumba.

Tofauti kubwa na hekalu la Solomoni ilikuwa baraza kubwa la mbele. Lilikuwa na upana wa mita 45.7 (futi 150) na kimo. Mlango wa nje ulikuwa na upana wa takriban mita 9.1 (futi 30) na kimo cha mita 12.2 (futi 40). Mlango wa ndani, ambao ulikuwa nusu ya ukubwa huo, uliongoza kwenye patakatifu.

Paa juu ya Patakatifu na Mahali Patakatifu Sana lilikuwa sawa, likifikia urefu wa mita 45.7 (futi 150). Hii ilikuwa inawezekana kwa sababu kulikuwa na vyumba vitupu vilivyojengwa juu ya maeneo yote mawili. Miiba ya dhahabu iliwekwa kwenye paa ili kuzuia ndege kutua na kulichafua.

Hekalu lilielekea mashariki, kama ilivyokuwa kwa mahekalu ya awali. Kwenye pande zingine tatu, kulijengwa viwango vitatu vya vyumba vya pembeni, kila kimoja kikiwa na urefu wa hadi mita 18.3 (futi 60). Wajenzi walitumia jiwe jeupe la eneo hilo, lililokatwa kuwa vitalu vikubwa sana na kusafishwa hadi vikang'aa.

Hatua kumi na mbili ziliongoza kutoka kwa Ua wa Makuhani hadi kwenye ukumbi wa hekalu. Mbele ya ukumbi, takriban mita 10.1 (futi 33) mbali, palisimama madhabahu ya dhabihu. Ilitengenezwa kwa mawe yasiyokatwa na ilikuwa na ngazi nyingi. Madhabahu ilikuwa na urefu wa mita 4.6 (futi 15) na upana wa takriban mita 14.6 (futi 48) kwenye msingi wake. Kwa kawaida, ni makuhani tu waliingia eneo hili. Hata hivyo, mara moja kwa mwaka, wakati wa Sikukuu ya Vibanda, wanaume wa Israeli waliruhusiwa kutembea kuzunguka madhabahu.

Nje ya eneo hili kulikuwa na Ukumbi wa Israeli, ambapo wanaume wa Kiyahudi wangeweza kukusanyika. Mashariki ya hapo kulikuwa na Ukumbi wa Wanawake, uliotenganishwa na ngazi

15 na lango kubwa lililotengenezwa kwa shaba ya Mkorintho inayong'aa. Ukumbi huu ulikuwa na masanduku ya sadaka kwa ajili ya michango ya hekalu ([Marko 12:41-44](#)).

Kulikuwa na ua kubwa la Mataifa lililozunguka nyua za ndani. Kizuizi cha mawe na alama za onyo zilitenganisha eneo hilo na maeneo ya ndani. Alama mbili za onyo zilikuwepo, zikiwa zimeandikwa kwa Kigiriki na Kilatini, zikiwaonya wasio Wayahudi (Mataifa) wasiende mbali zaidi, la sivyo wangeadhibiwa kwa kifo.

Uwanja huu wa nje ulikuwa na shughuli nyingi na ulitumiwa vizuri. Kando ya kuta zake kulikuwa na njia zilizofunikwa na nguzo ndefu. Upande wa kusini ulikuwa na Baraza la Kifalme lenye safu nne za nguzo, kila moja ikiwa na urefu wa karibu mita 12.2 (futi 40). Upande wa mashariki ulikuwa na safu mbili na uliitwa Baraza la Solomoni au Nguzo za Solomoni.

Kwenye uwanja huu wa nje:

- Wafanyabiashara na wabadilishaji wa pesa walijipanga kwenye vibanda,
- Baraza (baraza la utawala la Kiyahudi) lilikutana,
- Yesu na walimu wa Kiyahudi walizungumza na kujadiliana ([Marko 11:27](#); [Luka 2:46](#); [19:47](#); [Yohana 10:23](#)), na
- Kanisa la awali lilikutana hapo kabla ya kukataliwa na viongozi wengi wa Kiyahudi ([Matendo 3:11](#); [5:12](#)).

Kaskazini magharibi mwa hekalu kulisimama Ngome ya Antonia. Hapa ndipo gavana wa Kirumi alikaa alipokuwa Yerusalemu. Kikosi cha jeshi la Kirumi kilikuwa kimewekwa hapo kudhibiti umati ([Matendo 21:31-40](#)). Mtaro mpana ulitenganisha ngome na hekalu. Mavazi maalum ya kuhani mkuu yalihifadhiwa katika ngome kama ishara ya udhibiti wa Kirumi.

Watu wangeweza kuingia Ukumbi wa Mataifa kupitia:

- milango minne kwenye ukuta wa magharibi,
- milango miwili katika ukuta wa Kusini, ambayo ilielekea chini kwenye bonde refu (inawezekana "kilele cha hekalu" katika [Mathayo 4:5](#); [Luka 4:9](#)), na
- na lango moja katika kila ukuta wa mashariki na kaskazini.

Umuhimu wa Hekalu katika Agano la Kale

Hekalu huko Yerusalemu lilikuwa mahali pa kuu pa ibada kwa makabila ya Israeli. Ingawa Mfalme Yeroboamu I wa ufalme wa kaskazini alijaribu kuwavuta watu kwa kuanzisha madhabahu huko Betheli na Dani ([1 Wafalme 12:26-30](#)), Yerusalemu ilibaki kuwa mahali muhimu zaidi pa ibada.

Wafalme Hezekia na Yosia wote walijaribu kuleta mageuzi yao ya kidini kwa makabila ya kaskazini pia ([2 Mambo ya Nyakati 30:1-12](#); [34:6-7](#)). Watu kutoka kaskazini bado walifanya hija kwenda Yerusalemu, hata baada ya hekalu kuharibiwa ([Yeremia 41:5](#)). Manabii pia walizungumza kuhusu wakati ujao ambapo Yerusalemu ingekuwa kitovu cha ibada kwa mataifa yote ([Isaya 2:1-4](#)).

Hekalu lilikuwa mahali ambapo Mungu aliishi miongoni mwa watu wake. Uwepo wa Mungu ulionekana kupitia utukufu wa shekinah na nguzo ya wingu. Uwepo huu ulikuwa katika sehemu tatu:

- katika hema ya kukutania ([Kutoka 33:9-11](#)),
- na hema ([40:34-38](#)), na
- na hekalu ([1 Wafalme 8:10-11](#)).

Hii inaweza kuonekana kama kitendawili. Mungu hana mipaka ya nafasi, lakini hekalu liliitwa mahali ambapo Mungu angeishi milele (mistari [13. 27](#)). Mungu alichagua Sayuni (jina lingine la Yerusalemu), kama alivyomchagua Daudi kuwa mfalme ([Zaburi 68:15-18](#); [76:2](#); [78:67-72](#)). Kwa sababu hii, watu waliita hekalu nyumba ya Mungu ([27:4](#); [42:4](#); [84:1-4](#)).

Maono ya Ezekieli kuhusu hekalu bora

Nabii Ezekieli alitoa maono ya kina ya hekalu kamilifu ([Ezekieli 40-48](#)). Hata hivyo, mpango huu haukutumika wakati hekalu la Zerubabeli lilijengwa. Ezekieli huenda aliona hekalu la Solomoni kabla ya kupelekwa uhamishoni mwaka

wa 597 KK. Kwa hivyo, maono yake yanatusaidia kuelewa vyema baadhi ya maelezo ya hekalu la kwanza.

Lengo kuu la Ezekieli lilikuwa kuonyesha jinsi ibada safi inavyopaswa kuwa—ibada isiyo na uchafu wowote. Alielezea jinsi utukufu wa Mungu, ambao ulikuwa umeondoka kwenye hekalu la Solomoni lililoharibika, ungerudi kwenye patakatifu (9:3; 10:4, 18-19; 11:22-23). Katika maono haya, Yerusalemu ingeweza tena kuitwa "Bwana yuko Pale" (43:1-5; 48:35).

Ezekieli pia alitoa wazo muhimu sana: Roho wa Mungu angeishi ndani ya watu wake waaminifu (36:24-28). Hii ilielekeza mbele kwenye mafundisho ya Agano Jipya kwamba waumini wenyewe ni hekalu la Mungu.

Umuhimu wa Hekalu katika Agano Jipya

Kristo na Hekalu

Yesu alionyesha heshima kubwa kwa hekalu. Alipokuwa na umri wa miaka 12, alishiriki katika mijadala ya kidini pale na akaliita nyumba ya Baba yake (Luka 2:41-50). Aliamini kwamba nyumba ya Mungu ilikuwa mahali ambapo Mungu aliishi kwa kweli (Mathayo 12:4; 23:21).

Ingawa Yesu alikasirika na kusafisha hekalu mara mbili ili kuondoa ufasidi (Mathayo 21:12-13; Yohana 2:13-16), alilia juu ya uharibifu wa baadaye wa mji na hekalu (Luka 19:41-44).

Yesu mara nyingi alifundisha katika hekalu, lakini pia alifundisha kwamba yeye alikuwa "mkuu kuliko hekalu" (Mathayo 12:6). Wakati watu walimkataa kama Masihi, ingawa alifanya miujiza, aliwaonya kwamba hekalu lingeharibiwa (Mathayo 21:9-15; 24:1-2). Kwa muda mfupi baada ya Pentekoste, kanisa la kwanza lilikutana katika hekalu. Lakini upinzani ulipoongezeka, waumini walilazimika kuondoka Yerusalemu (Matendo 5:12, 21, 42; 8:1).

Kanisa kama Hekalu

Waandishi wa Agano Jipya walitumia maneno mawili tofauti ya Kiyunani kuelezea hekalu: *naos* na *hieron*. *Naos* linahusu patakatifu halisi la hekalu, mahali ambapo Mungu anakaa. *Hieron* linahusu eneo lote la hekalu, likijumuisha kumbi za nje pamoja na jengo kuu. Kwa ujumla, *naos* linahusu sehemu takatifu zaidi ya hekalu (patakatifu na Mahali Patakatifu Sana), wakati *hieron* linajumuisha ukumbi wa nje na hekalu lenyewe.

Kwenye barua za Paulo, neno *naos* linaonekana mara sita (1 Wakorintho 3:16-17; 6:19; 2 Wakorintho 6:16; Waefeso 2:21; 2 Wathesalonike 2:4). *Hieron* linaonekana mara moja tu (1 Wakorintho 9:13). Paulo alidumisha tofauti ile ile iliyotumika katika Agano Jipya lote:

- Paulo alipozungumza kuhusu hekalu la kimwili ambapo makuhani walitoa dhabihu za wanyama, alitumia neno *hieron* (1 Wakorintho 9:13). Dhabihu hizi zilifanywa katika ua wa nje (tazama Kutoka 27-29, 40).
- Paulo alipozungumza kuhusu "Mwanadamu wa uasi" kuchukua nafasi ya Mungu katika hekalu, alitumia *naos* (2 Wathesalonike 2:4). Neno hili linarejelea patakatifu pa ndani, mahali pa uwepo wa Mungu.

Kwenye vifungu vingine vyote vilivyoandikwa na Paulo, *naos* inatumika kwa njia ya mfano. Paulo anaitumia kuelezea mahali ambapo Roho wa Mungu anaishi (si jengo, bali ni watu).

Kwenye tukio moja, Paulo anatumia picha ya patakatifu kuelezea mwili wa muumini binafsi (1 Wakorintho 6:19). Katika kila tukio lingine, patakatifu linaonyesha mwili wa Kristo, yaani kanisa (1 Wakorintho 3:16-17; 2 Wakorintho 6:16; Waefeso 2:21). Baadhi ya wasomaji wanafikiri 1 Wakorintho 3:16-17 inahusu waumini binafsi. Hata hivyo, katika lugha ya Kigiriki ambayo Paulo alitumia, ni wazi kwamba alikuwa akizungumzia kanisa kama kundi, hasa kanisa la Korintho.

Paulo alipowaambia kanisa la Korintho kwamba lilikuwa patakatifu pa Mungu, aliwakumbusha kuhusu mahekalu waliyoyajua Korintho. Korintho ilikuwa na mahekalu mengi kwa miungu mbalimbali. Hata hivyo, Paulo labda alikuwa akifikiria kuhusu hekalu moja huko Yerusalemu. Wayahudi walikuwa na Mungu mmoja tu na hekalu moja katika Israeli yote. Hii ilivasaidia kubaki wamoja kama jamii.

Wakristo wa Korintho hawakuwa wameungana. Walikuwa wakigawanyika katika makundi kulingana na viongozi wao waliowapenda (1 Wakorintho 1:10-13). Paulo alitaka wakumbuke kwamba walikuwa mwili mmoja na hekalu moja. Roho wa Mungu aliishi miongoni mwao, na walihitaji kubaki wakiwa wamoja.

Kitabu cha Waefeso ni kazi bora ya Paulo kuhusu kanisa. Anasema kanisa ni kama jengo linaloishi

ambalo linakua ([Waefeso 2:21](#)). Kila kanisa la mahali ni sehemu ya ukuaji huu. Pamoja, makanisa yote yanakuwa patakatifu ambapo Bwana anaishi. Paulo pia anasema kwamba kila kanisa la mahali ni mahali ambapo Roho wa Mungu anaishi (mstari [22](#)). Makanisa haya yanaunganishwa pamoja kuwa nyumba moja takatifu kwa Mungu kote duniani.

Hekalu katika Ufunuo wa Yohana

Katika kitabu cha Ufunuo, Yohana haelezi hekalu la kimwili. Hata hivyo, bado anatomia picha za Yerusalemu na Mlima Sayuni ([Ufunuo 3:12](#); [14:1](#); [21:2](#), [10](#), [22](#)). Kuna mawazo makuu matatu:

- 1. Kanisa ni hekalu la Mungu.**
Hekalu hili limeundwa na watu wanaobaki waaminifu, hata wanapoteseka au kufa kwa ajili ya imani yao ([3:12](#); [14:1](#)). Hekalu linakua kadri watu zaidi waaminifu, wanaoitwa mashahidi, wanavyoongezeka ([6:11](#))
- 2. Hekalu ni mahali pa hukumu.**
Hukumu za Mungu hutoka katika hekalu ([11:19](#); [14:15](#); [15:5-16:1](#))
- 3. Kwenye uumbaji mpya, hakuna haja ya hekalu.**
Mungu na Mwana-Kondoo (Yesu) ndio hekalu ([21:22](#)). Mungu ataishi na watu wake milele. Hilo ndilo hekalu la mwisho na la milele.

Tazama pia Madhabahu; Sanduku la Agano; Mkate wa Uwepo; Daudi; Sherehe na Sikukuu za Israeli; Mapinduzi ya Kwanza ya Kiyahudi; Uyahudi; Kiti cha Rehema; Sadaka na Dhabihu; Makuhani na Walawi; Patakatifu; Waimbaji katika hekalu; Solomoni (Mtu).

Hema

Mahali pa ibada katika miaka ya awali ya historia ya Israeli.

Hakikisho

- **Utangulizi**
- **Majina ya mahema**
- **Historia ya Msingi**
- **Hema na Samani Zake**

• **Hema Kubwa**

• Uwanja wa Nje na Vifaa Vyake

• **Ujenzi na Uwekaji Wakfu wa Hema**

Utangulizi

Hema ilikuwa mtangulizi wa hekalu wakati wa kipindi kati ya kuundwa kwa Israeli huko Sinai na kuanzishwa kwake kwa mwisho katika Nchi ya Ahadi katika kipindi cha mwanzo cha ufalme. Hema hii inayobebeka, iliyoundwa kwa ajili ya uhamaji rahisi, ilikuwa ishara ya uwepo wa Mungu na watu wake na, kwa hivyo, ya upatikanaji wake, pamoja na mahali ambapo mapenzi yake yalitolewa. Katika kipindi cha mapema, ilitarajiwa kwamba, wakati amani na usalama vitakapopatikana, patakatifu pa kudumu kitaifa kingeanzishwa ([Kumb 12:10-11](#)). Hili halikutimia hadi wakati wa Solomoni, wakati hekalu lilipoinuliwa ([2 Sam 7:10-13](#); [1 Fal 5:1-5](#)). Matukio ya kihistoria, pamoja na mfanano katika ujenzi na theolojia ya msingi, yanaonyesha uhusiano wa karibu kati ya hema na hekalu.

Majina ya hema

Maneno na misemo kadhaa ya kuelezea hutumika:

1. "Makazi matakatifu," "patakatifu," au "Mahali patakatifu" ([Kut 25:8](#); [Law 10:17-18](#)) yanatokana na kitenzi "kutakaswa."

2. "Hema" linapatikana mara 19 na pia linaonekana katika maneno kama "hema la ushuhuda" ([Hes 9:15](#)), "hema la Bwana" ([1 Fal 2:28-30](#)), "nyumba ya hema" ([1 Mambo ya Nyakati 9:23](#)), na "hema la kukutania" (kwa mfano, [Kut 33:7](#)). Jina hili la mwisho linaonekana takriban mara 130. Neno hili linahusisha dhana ya kukutana kwa miadi na linaashiria hema kama mahali ambapo Mungu alikutana na Mose na watu wake ili kufahamisha mapenzi yake.

3. "Mahali pa kukaa" ni maana halisi ya "hema." Katika [Kutoka 25:9](#), neno hili linaashiria hema lote (pamoja na ua wa nje), lakini katika [Kutoka 26:1](#), linarejelea hema lenyewe (ambalo lilijumuisha Hema halisi na Patakatifu pa Patakatifu). Tofauti na hii ni "hema la ushuhuda" ([Kutoka 38:21](#); nlt "hema la agano"), ambalo, pamoja na maneno mengine kama "hema la ushuhuda," linaangazia uwepo wa mbao mbili za sheria.

4. "Nyumba ya Bwana" ([Kut. 23:19](#)).

Historia ya msingi

Ujenzi wa sehemu tatu wa hema, uliokuwa na eneo la jumla na maeneo mawili maalum, haukuwa wa kipekee. Katika dini nyingine zilizoendelea ambazo zilikuwa na ukuhani uliopangwa, kulikuwa na viwango vitatu vikuu vya ufikivu: moja kwa wanachama wote wa jamii; moja kwa makuhani kwa ujumla; na moja kwa viongozi wa kidini wa juu, ambayo ilikuwa patakatifu pa ndani, lililochukuliwa kama makao ya mungu. Uchimbaji wa patakatifu pa wapagani huko Palestina na Syria katika kipindi cha kabla ya Waisraeli umefichua aina hii ya patakatifu lililogawanywa.

Kuna ushahidi mwingi wa matumizi ya miundo inayobebeka, mara nyingi yenye ugumu, iliyotengenezwa awali wakati wa milenia ya Pili Kabla ya Kristo (KK), kwa kawaida kama vyumba vya kifalme kwa wafalme na watu wengine mashuhuri, au kama mahali patakatifu. Watawala wa jamii zilizotulia walitumia miundo hii waliposafiri kwenda maeneo mengine ndani ya falme zao (kwa mfano, Misri na, kwa kiwango kidogo, Kanaani). Pia, watu wa kuhamahama au nusu kuhamahama, kama vile Wamidiani, walitumia mahali patakatifu yanayobebeka. Katika Misri ya kabla ya Mose, mafundi walitumia mbinu zinazofanana na zile zilizotumika katika ujenzi wa hema.

Hema na Vifaa Vyake

Kitabu cha Kutoka ([Ex 25-40](#)) kinaelezea kwa kina kuhusu hema na samani zake. Vifaa vilivyotumika vilijumuisha vitu vya thamani na vya kawaida. Metali tatu zimetajwa kwa mpangilio wa umuhimu: dhahabu, shaba, na fedha. Dhahabu pekee ilitumika katika samani kuu za patakatifu. Jumla ya metali zilizotumika ilikuwa takriban tani moja (0.9 tani za metri) ya dhahabu, tani tatu za shaba, na tani nne za fedha ([38:24-31](#)). Kiasi kikubwa cha fedha kilitokana na sadaka ([30:11-16](#)), ambayo iliongeza fedha na dhahabu zilizokuwa tayari zimetolewa na Wamisri ([12:35](#)).

Kimsingi, katika vipimo vya ujenzi vya Mungu, sehemu ya kuanzia ilikuwa ni samani za patakatifu pa ndani (patakatifu na Patakatifu pa Patakatifu). Katika ujenzi halisi, samani hizi zilitengenezwa baada ya hema lenyewe, labda ili ziweze kuwekwa mara moja na kwa usahihi ([Kut 25:9-27:19](#); cf. [36:8-37:28](#)).

Kipengele cha kwanza kilichoorodheshwa kilikuwa sanduku, samani pekee katika Patakatifu pa Patakatifu. Hiki kilikuwa ni sanduku la mbao

lililofunikwa kwa dhahabu, lenye urefu wa takriban futi tatu na robo tatu (mita 1.1), na upana na urefu wa futi mbili na robo (.7 mita). Hii ilikuwa alama kuu ya uhusiano wa agano kati ya Mungu na Israeli, na mara nyingi ilijulikana kama "sanduku la agano la Bwana" ([Dt 10:8](#)). Tofauti na masanduku ya kisasa katika baadhi ya nchi jirani, hili halikuwa na uwakilishi wa mungu, bali lilikuwa na Amri Kumi ([Ex 25:16](#)), mtungi wa mana ([16:33](#)), na fimbo ya Aroni ([Nm 17:10](#))—vyote vikiwa ni alama za vipengele mbalimbali vya utoaji wa Mungu (tazama [Heb 9:4](#)).

Sanduku ilibebwa na miti miwili iliyopita kupitia pete zilizowekwa kwenye kila kona ya chini ([Kut 25:13-15](#)). Miti hii, iliyowekwa mahali pake, ilionekana chini ya pazia ndani ya patakatifu, ikitumika kama ukumbusho wa uwepo wa safina isiyoonekana.

Juu ya sanduku kulikuwa na kiti cha rehema (nlt "kifuniko cha upatanisho"), kipande cha mstatili cha dhahabu safi, kilichokuwa na makerubi wawili. Makerubi waliotazama ndani na kiti cha rehema vilitengeneza kiti cha enzi kwa Mungu asiyeonekana ([Kut 25:22](#)), ambaye mara nyingi huelezwa kama ameketi juu au juu ya makerubi ([Zab 80:1](#); [99:1](#)). Nomino "kiti cha rehema" inatokana na kitenzi kinachomaanisha "kufanya upatanisho." Kiti cha rehema kilinyunyiziwa damu katika mwisho wa Siku ya Upatanisho ya kila mwaka ([Law 16:14](#)). Ukweli kwamba sanduku liliwekwa *chini* ya kiti cha rehema ([Kut 25:21](#)) unaonyesha kwamba sheria ilikuwa chini ya ulinzi wa Mungu na inaelezea marejeleo ya sanduku kama kiti chake cha miguu (kwa mfano, [Zab 132:7](#)). Kama makerubi katika Bustani ya Edeni ([Mwa 3:24](#)), wale katika Patakatifu pa Patakatifu pengine walikuwa na kazi sawa ya ulinzi. Katika ulimwengu wa kale, viumbe vya mabawa vya mfano kama makerubi mara nyingi viliwekwa kama walinzi wa viti vya enzi na majengo muhimu.

Kama sanduku, meza inayobebeka ya mkate wa Uwepo ([Kut 25:30](#)) ilitengenezwa kwa mbao za mshita zilizofunikwa kwa dhahabu. Ilikuwa ndogo kidogo, ikiwa na urefu wa futi tatu (0.9 mita), upana wa futi moja na nusu (0.5 mita) na kimo cha futi mbili na robo (0.7 mita). Vyombo na vifaa mbalimbali vya ziada vimeelezewa kwa kina (sura ya [29](#)); inawezekana sahani zilikuwa zinatumika kubeba mkate. Kila siku ya sabato, mikate 12, inayowakilisha utoaji wa Mungu kwa makabila 12 ya Israeli, iliwekwa katika safu mbili kwenye meza ([Law 24:5-9](#)). Meza hiyo ilikuwa katika patakatifu, upande wa kaskazini.

Upande wa Kusini kulikuwa na kinara cha taa cha dhahabu chenye matawi saba ([Kut 25:31-39; 37:17-24; 40:24](#)). Hiki kilikuwa kipande cha samani cha kuvutia zaidi katika patakatifu; kama makerubi na kiti cha rehema, kilitengenezwa kwa dhahabu safi. Matawi sita ya dhahabu, matatu kila upande, yalitoka kwenye shina la kati, na kinara chote kilipambwa na maua ya mlozi. Kutokana na ushahidi wa kibiblia, haijulikani wazi kama kinara cha taa kilitoa mwanga wa kudumu ([Kut 27:20; Law 24:2](#)) au mwanga wa usiku tu ([1 Sam 3:3](#) katika matoleo mengi). [Mambo ya Walawi 24:4](#) inaunga mkono kwa nguvu ya kwanza, na rejeleo katika 1 Samweli labda linaonyesha uzembe uliokuwa umeingia wakati wa kipindi cha Waamuzi. Katika Maandiko, kinara cha taa cha dhahabu kinawakilisha ushuhuda unaoendelea wa jamii ya agano ([Zek 4:1-7; Ufu 2:1](#)). Umakini wa kina kwa kila undani mdogo unaonyeshwa vizuri katika orodha ya vitu vya ziada, vyote vilivyotengenezwa kwa dhahabu safi, vinavyohitajika kwa ajili ya kuhudumia taa. Bila umakini huu wa kina, mwanga ungepungua haraka, na patakatifu lenyewe lingechafuliwa na mabaki ya kaboni ([Kut 25:38](#)). Zaidi ya hayo, mafuta ya zeituni ya ubora bora pekee ndiyo yaliyotumika, hivyo kuhakikisha mwanga mkali zaidi unaowezekana ([27:20](#)).

Madhabahu ya uvumba ([Kut 30:1-10](#)) huenda ilipunguzwa makusudi ili kutoa umuhimu zaidi kwa madhabahu ya dhabihu katika ua wa nje, ambayo mara nyingi inajulikana kama “*madhabahu*.” Ili kutofautisha madhabahu ya uvumba na madhabahu ya shaba ya dhabihu, ya kwanza ilijulikana kama “madhabahu ya dhahabu” ([40:5](#)). Madhabahu ya uvumba ilikuwa katika patakatifu, moja kwa moja mbele ya sanduku katika Patakatifu pa Patakatifu lakini nje tu ya pazia, kati ya meza ya mkate wa Uwepo na kinara cha taa. Imetengenezwa kwa mbao za mshita zilizofunikwa na dhahabu, ilikuwa na urefu wa inchi 18 (sentimita 45.7) mraba na urefu wa futi 3 (.9 meta), ikiwa na pembe na ukingo wa dhahabu kuzunguka pande zote nne. Kama sanduku, ilitengenezwa iwe rahisi kubebea kwa kuwekwa pete na miti ya kubebea. Madhabahu ilitumika kwa kutoa uvumba kila asubuhi na jioni na kwa kupaka mafuta pembe kwa ajili ya upatanisho wa kila mwaka ([30:7-10](#)). Uvumba kutoka kwa mapishi maalum ulikatazwa kwa matumizi ya kidunia. Hapo awali, uvumba ulionyesha kitu kilichopanda kutoka kwa dhabihu, harufu nzuri kwa Mungu. Uvumba ulitambua Mungu katika ibada ([Mal 1:11](#)) na mapema ulionyesha maombi ya wacha mungu

([Zab 141:2](#)). Pia ulificha Mungu kutoka kwa macho ya kibinadamu ([Law 16:13](#)).

Hema Kubwa

Hema kimsingi ilikuwa ni muundo wa hema ulioundwa mkono na mfumo imara. Kama ilivyo kwa vitu vingine vingi, kurudia mara tatu kwa maelezo kunasisitiza umuhimu wa hema halisi. Maelezo yanapatikana katika [Kutoka 26](#), ujenzi katika [Kutoka 36:8-38](#), na kusimamishwa kwa mwisho katika [Kutoka 40:16-19](#). Vipimo vya jumla vilikuwa takriban futi 45 (mita 13.7) kwa urefu, futi 15 (mita 4.6) kwa upana, na futi 15 kwa urefu.

Muundo wa msingi ulikuwa na mfululizo wa nguzo wima, kila moja ikiwa na urefu wa futi 15 (mita 4.6) na upana wa futi 2½ (.7 mita), na kila moja ikisimama juu ya misingi miwili ya fedha ([Kut 26:15-25](#)). Awali, wataalamu walifikiri kwamba nguzo hizi au fremu zilikuwa mbao imara za mti wa mshita, lakini wataalamu wa kisasa wengi wanakubali kwamba kila moja ilikuwa na pande mbili wima zilizounganishwa na vipande vya mlalo kama ngazi. Sehemu hizo zingekuwa na nguvu zaidi, zingehifadhi umbo lao vizuri zaidi, na zingetoa mwonekano wa tabaka la ndani la mapazia mazuri kutoka ndani ya patakatifu. Upande wa kusini na kaskazini kulikuwa na fremu 20 kama hizo, na 6 zaidi upande wa magharibi. Zaidi ya hayo, upande wa magharibi kulikuwa na vipande viwili vya pembe ambavyo kuta zote zilikuwa zimeunganishwa kwa vifungo (sura ya [23-25](#)). Mfululizo wa mipira, ambayo ilipita kupitia pete za dhahabu zilizounganishwa kwenye kila fremu wima, ilitoa usalama zaidi na mpangilio (sura ya [26-29](#)). Kulikuwa na mipira mitano kwenye kila upande wa tatu. Ile ya katikati kwenye pande zote za kusini na kaskazini ilienea urefu wote; mingine minne labda ilienea nusu, hivyo kila fremu ilikuwa imeimarishwa kwa mipira mitatu. Sehemu zote za mbao zilikuwa zimefunikwa kwa dhahabu.

Juu ya mfumo huu, tabaka kadhaa za vifuniko ziliunda sehemu ya juu, pande, na nyuma ya hema. Tabaka la kwanza la mapazia kumi ya kitani lilipakwa rangi ya buluu, zambarau, na nyekundu, na kushonwa na makerubi ([Kut 26:1-6; 36:8-13](#)). Kila moja ilipima futi 42 kwa futi 6 (mita 12.8 kwa mita 1.8). Jozi zilizounganishwa kando ya urefu wao ziliunda seti tano za mapazia. Mapazia mawili makubwa yaliunganishwa na vipande 50 vya dhahabu vilivyopita kwenye idadi sawa ya vitanzi katika kila moja. Inawezekana mapazia yalivutwa juu ya muundo kama kitambaa cha meza.

Pazia kumi na moja au turubai za nywele za mbuzi, kila moja ikiwa na urefu wa futi 45 kwa futi 6 (mita 13.7 kwa mita 1.8), ziliunda safu inayofuata. Hizi ziligawanywa katika seti mbili kwa kuunganisha pazia tano na sita mtawalia, na ziliunganishwa kwa kutumia mbinu sawa na ile ya pazia la chini, isipokuwa kwamba vifungo vya shaba badala ya dhahabu vilitumika. Urefu wa ziada wa turubai za nywele za mbuzi ulitoa sehemu ya ziada ya kulinda pazia la chini, na turubai kubwa zaidi ilifunika mbele na nyuma ya hema ([Kut 26:7-9, 12-13](#)). Safu mbili zaidi zilihakikisha kuwa hema halivuaji maji kabisa, moja ya ngozi za Ramu zilizotiwa rangi nyekundu na moja ya ngozi za mbuzi.

Kitambaa kilichotengenezwa kwa nyenzo sawa na pazia la ndani kilitenganisha patakatifu na kuning'inia chini ya vifungo vya dhahabu vilivyoshikilia mapazia mawili, vikitegemezwa na nguzo nne za mbao za mshita zilizofunikwa kwa dhahabu na kupumzika kwenye misingi ya fedha. Makerubi kwenye kitambaa na mapazia yalikuwa walinzi wa mfano wa patakatifu. Nafasi ya kitambaa ilifanya Patakatifu pa Patakatifu kuwa mchemraba kamili wa futi 15 (mita 4.6). Tabaka za nyenzo zinazofuatana na umakini uliotolewa kwa viunganishi vinasisitiza giza la patakatifu pa ndani kabisa. Mungu alikuwa amezungukwa na giza, akitengwa kwa uangalifu na mtazamo wowote usioidhinishwa ([Zab 97:2](#)). Patakatifu lilichukua eneo la futi 30 kwa 15 (mita 9.1 kwa 4.6), mara mbili ya eneo la Patakatifu pa Patakatifu. Kifuniko kilichotengenezwa kwa kitambaa sawa na pazia kuu kilisimama kati ya patakatifu na ua wa nje na kuning'inia kutoka kwa ndoano za dhahabu kwenye nguzo tano za mbao za mshita, zilizofunikwa kwa dhahabu na kupumzika kwenye soketi za shaba. Hakuna kutajwa kwa serafi zilizotariziwa kwenye sehemu hii, ambayo iliunda ukuta wa mashariki wa hema.

Hema, ingawa inaweza kuonekana kuwa fupi kidogo katika kuonyesha nguvu, inaweza kuvunjwa kwa urahisi, kusafirishwa, na kukusanywa tena. Kwa viwango vya enzi hiyo, ilikuwa ni makazi yanayofaa kwa Mungu, yaliyojengwa kwa ustadi bora wa kibinadamu na vifaa vya ubora wa juu zaidi.

Uwanja wa Nje na Vifaa Vyake

Uwanja wa hema ulikuwa na umbo la mstatili, ukiwa na urefu wa futi 150 (mita 45.7) upande wa kaskazini na kusini, na upana wa futi 75 (mita 22.9) upande wa mashariki na magharibi ([Kutoka 27:9-18; 38:9-19](#)). Hema lenyewe lilikuwa upande wa

magharibi. Mapazia ya kitani safi yaliyosokotwa, yenye urefu wa futi 7½ (mita 2.3), yalifunika eneo lote la hema. Katika sehemu ya mashariki, kulikuwa na mlango wa kati wenye upana wa futi 30 (mita 9.1). Pazia lililopambwa lenye urefu huo huo lilifunika mlango huu, ambao labda ulikuwa na nafasi ya kuingia kwa urahisi kutoka pande zote mbili. Fimbo za fedha ziliunga mkono mapazia yote. Fimbo hizi zilipita kwenye ndoano za fedha zilizowekwa kwenye nguzo zilizofunikwa kwa fedha ambazo ziliegemea kwenye misingi ya shaba ([38:17](#)).

Madhabahu ya sadaka ya kuteketezwa ([Kut 27:1-8; 38:1-7](#)), upande wa mashariki wa ua karibu na mlango ([40:29](#)), ilikuwa ukumbusho kwamba hakuna njia ya kumkaribia Mungu isipokuwa kupitia mahali pa dhabihu. Ilikuwa na urefu wa futi saba (mita 2.1) mraba na urefu wa futi nne na nusu (mita 1.4), ndogo ikilinganishwa na madhabahu kubwa katika hekalu la Solomoni ([2 Nya 4:1](#)). Kimsingi, ilikuwa ni fremu ya mbao yenye mashimo iliyofunikwa na shaba, nyepesi ya kutosha kubebwa kwenye miti iliyofunikwa na shaba iliyopita kwenye pete za shaba kila kona. Sehemu ya kupitisha hewa ([Kut 27:4-5](#)) labda ilikuwa ndani ya madhabahu katikati, ingawa baadhi ya wasomi wanaamini kwamba ilienea kuzunguka sehemu za chini za nje za madhabahu, kutoa rasimu na kuruhusu damu ya dhabihu kutiririka hadi kwenye msingi wa madhabahu. Pembe, labda zikionyesha wahanga wa dhabihu, zingeweza kutumika kufunga wanyama waliokuwa karibu kutolewa dhabihu. Katika Israeli, mtu angeweza kudai hifadhi kwa kushikilia pembe za madhabahu (kwa mfano, [1 Fal 1:50](#)), na uwezekano wa ishara kwamba alikuwa akijitoa kama dhabihu kwa Mungu na hivyo kudai ulinzi wake. Sehemu ya chini ya madhabahu huenda ilikuwa imejazwa na udongo ili kufyonza damu ([Kut 20:24](#)). Vifaa vyote vilikuwa vya shaba: ndoo za majivu, majembe ya kuondoa majivu na kujaza msingi na udongo, mabeseni ya damu, ndoano za mizoga, na vyungu vya moto ([27:3](#)).

Hakuna maelezo kuhusu ukubwa wa beseni (tasfiri ya maisha mapya (nlt) "beseni la kuoshea") yaliyohifadhiwa ([Kut 30:17-20; 38:8](#)). Ilitengenezwa kutoka kwa vioo vya wanawake waliokuwa wakihudumu kwenye mlango wa ua. Beseni lilisimama kati ya madhabahu ya dhabihu na hema. Kutokuwasha kwenye beseni kabla ya kuhudumu kulistahili adhabu ya kifo—kikumbusho muhimu cha umuhimu wa usafi na utii kabla ya kufanya kazi yoyote kwa Mungu. Kinara cha shaba huenda kilikuwa msaada tu kwa beseni,

lakini inawezekana kilijumuisha beseni la chini ambamo makuhani wangeweza kuosha miguu yao.

Ujenzi na Uwekaji Wakfu wa Hema

Vipimo vilivyotolewa na Mungu vilihitaji ujuzi zaidi ya uwezo wa Mose na Aroni. Waliojitokeza katika ujenzi walikuwa Besaleli na Oholiabu ([Kut 30:1-11](#)), pamoja na kundi kubwa la wataalamu waliounga mkono, ambao lazima walijifunza ufundi wao huko Misri. Katika juhudi ya ajabu ya jamii, Waisraeli walitoa kwa ukarimu kiasi kwamba mtiririko wa zawadi ulilazimika kusimamishwa ([35:20-24](#); [36:4-7](#)). Aidha, wengi walitoa ujuzi wao maalum ([35:25-29](#)).

Baada ya vitu vyote kukamilika na kuwekwa mahali pake ([Kut 40:1-33](#)), kila kipande isipokuwa kiti cha rehema na makerubi kilipakwa mafuta maalum ([30:22-33](#); [40:9-11](#)) na kutakaswa kwa njia ya kiishara kwa ajili ya kazi yake maalum. Mwisho ulifiikiwa wakati utukufu wa Bwana ulipojaza hema ([40:34](#)). Alikuwa kuwa miongoni mwa watu wake, na baada ya hapo wingu mchana na moto usiku vilitoa uhakikisho wa uwepo wake na mwongozo. Hata hivyo, hakukuwa na kulegeza masharti ya kumkaribia, na hata Mose alizuiliwa kuingia Patakatifu pa Patakatifu. Hema lilijengwa mwaka mmoja kamili baada ya ukombozi kutoka Misri na miezi tisa tu baada ya Ufunuo wa Sinai.

Baadaye, wakati Waisraeli walipiga kambi, Walawi walizunguka hema kwa pande tatu ([Hes 1:53](#)), na familia za Mose na Aroni zikachukua upande wa mashariki uliobaki ([Hes 3:14-38](#)). Hii ilizuia uvamizi wowote usioidhinishwa katika eneo takatifu. Wakati hema ilipohamishwa, ubomoaji ulidhibitiwa kwa uangalifu ([4:5-15](#)). Wakoathi walikuwa na jukumu la kusafirisha vitu vitakatifu zaidi, wakitumia miti ya kubebea; Wagershoni walishughulikia mapambo yote laini, madhabahu ya dhabihu, na vifaa vyake; na Wamerari walibeba mapambo magumu, kama vile fremu, pau, na misingi. Hata wakati wa safari, hema ilibaki katikati, na makabila sita yakitangulia na sita yaliyobaki yakifuata ([Hes 2](#)).

Tazama pia jengo la hekalu.

Henoko (Mahali)

Mji ambao Kaini alimpa jina la mwanawe wa kwanza, Henoko ([Mwa 4:17](#)).

Henoko (Mtu)

1. Mwana wa Kaini na mjukuu wa Adamu ([Mwa 4:17, 19](#)).

2. Mwana wa Yaredi miongoni mwa wazao wa Sethi; baba wa Methusela ([Mwa 5:18-24](#); [1 Nya 1:3](#)). Aliishi katika uhusiano wa karibu sana na Mungu kiasi kwamba alichukuliwa mbinguni bila kufa.

Herode, Familia ya Herode

Watawala wa kisiasa wakati wa maisha ya Kristo. Kristo alizaliwa wakati Herode Mkuu alipokuwa akitawala. Mwana wa Herode, Herode Antipa, alikuwa mtawala wa Galilaya na Perea, maeneo ambako Yesu na Yohana Mbatizaji walifanya huduma zao nyingi. Ni mtawala huyu aliyemkata kichwa Yohana Mbatizaji na kumjaribu Kristo kabla tu ya kifo chake. Herode Agripa I alikuwa mtesaji wa kanisa katika [Matendo 12](#), na Herode Agripa II alisikia ushuhuda wa Paulo ([Matendo 26](#)) kabla ya Paulo kwenda Rumi kuhukumiwa na Kaisari. Bila maarifa ya familia ya Herode, mtu hawezi kuelewa vizuri nyakati za Kristo.

Hakikisho

- Ukoo wa Herode
- Herode Mkubwa
- Arkelayo
- Antipa
- Msimamizi Filipo
- Agripa I
- Agripa II

Nasaba ya Herode (67-47 Kabla ya Kristo (KK))

Ukoo wa Herode ulijulikana wakati wa machafuko yaliyosababisha kuporomoka kwa ukoo wa Hasmonaea, uhamishaji wa Syria na Palestina chini ya utawala wa Kirumi, na vita vya wenyewe kwa wenyewe vilivyoadhimisha kuporomoka kwa taifa. Mengi tunachojua kuhusu Herode yanatokana na maandiko ya mwanahistoria Josephus: Mambo ya Kale ya Wayahudi na Vita vya Kiyahudi..

*Herode Mkuu (47–4 KK)***Kama Gavana wa Galilaya (47–37 KK)**

Herode Mkuu alikuwa gavana wa Galilaya akiwa na umri wa miaka 25. Ingawa alipata heshima kutoka kwa Warumi na Wayahudi wa Galilaya kwa kumkamata haraka na kumuua kiongozi wa majambazi Ezekias, baadhi ya watu katika mahakama ya Hyrcanus walidhani kwamba alikuwa anapata nguvu nyingi sana na walipanga kumpeleka mahakamani. Alifutiwa mashtaka na kuachiliwa, na baadaye alikimbilia kwa Sextus Kaisari huko Dameski. Sextus Kaisari, gavana wa Siria, alimteua Herode kuwa gavana wa Coele-Syria, na hivyo akajihusisha na masuala ya Kirumi huko Siria. Alibaki katika nafasi hii chini ya safu ya watawala na alifanikiwa kukusanya kodi na kukandamiza uasi mbalimbali. Hivyo, mnamo 41 KK, wakati Antony alipochukua madaraka chini ya Octavius Kaisari, baada ya kuomba ushauri wa Hyrcanus II, Sextus alimteua Herode na Phasael kuwa watawala wa Yudeya.

Kama Mfalme (37–4 KK)

Ufalme wa Herode umegawanywa na wasomi wengi katika vipindi vitatu: (1) kipindi cha ujumuishaji kutoka 37 hadi 25 KK; (2) kipindi cha ustawi kutoka 25 hadi 13 KK; na (3) kipindi cha matatizo ya ndani kutoka 13 hadi 4 KK.

Kipindi cha kuimarisha kilienea kuanzia alipokuwa mfalme mwaka wa 37 KK hadi kifo cha wana wa Babas, wawakilishi wa mwisho wa kiume wa familia ya Hasmonea. Katika kipindi hiki, alilazimika kupambana na wapinzani wengi wenye nguvu.

Wapinzani wa awali, yaani watu na Mafarisayo, walidai kwamba yeye ni Mwadumea, nusu Myahudi, na rafiki wa Warumi. Wale waliompinga waliadhibiwa, na wale waliomuunga mkono walizawadiwa kwa fadhila na heshima.

Wapinzani wa Pili walikuwa ni wale wa tabaka la juu walioungana na Antigonos. Herode aliwaua 45 kati ya matajiri zaidi na akataifisha mali zao ili kujaza hazina zake mwenyewe.

Kundi la tatu la wapinzani lilikuwa familia ya Hasmonean. Tatizo la jemadari wa Herode lilikuwa mama mkwe wake, Alexandra. Alikasirika kwamba hakumteua Hasmonean mwingine kuwa kuhani mkuu kuchukua nafasi ya Hyrcanus, hasa mwanawe Aristobulo. Aliandika kwa Cleopatra, akimwomba aathiri Antony kumlazimisha Herode kumwondoa kuhani mkuu aliyeteuliwa, Ananel, na

kumweka Aristobulo. Hatimaye, Herode alikubali shinikizo hilo. Mwishowe, baada ya sherehe ya Sikukuu ya Vibanda, Herode alimzamisha Aristobulo, akifanya ionekane kama ajali. Herode alimfunga Alexandra kwa minyororo na kumweka chini ya ulinzi ili kumzuia asimsumbue zaidi.

Mpizani wa nne wa Herode alikuwa Cleopatra. Vita vya wenyewe kwa wenyewe vilipozuka kati ya Antony na Octavius, Herode alitaka kumsaidia Antony. Hata hivyo, Cleopatra alimshawishi Antony kumtuma Herode vitani dhidi ya mfalme wa Waarabu, Malko, ambaye alishindwa kumlipa kodi. Alipoona Herode akishinda, Cleopatra aliamuru majeshi yake kumsaidia Malko, akitumaini kudhoofisha pande zote mbili hadi kufikia hatua ya kuvunjika ili aweze kuwatawala wote. Baada ya tetemeko la ardhi kubwa katika eneo lake mwaka 31 KK, Herode aliwashinda Waarabu na akarudi nyumbani. Hivi karibuni, mnamo Septemba 2, 31 KK, Octavius alimshinda Antony katika Vita vya Actium, na kusababisha vifo vya Antony na Cleopatra.

Kipindi cha pili cha utawala wa Herode kilikuwa cha ustawi (25–14 KK). Kilikuwa kipindi cha fahari na furaha, ingawa kilikatiwa na machafuko ya mara kwa mara. Kulingana na Josephus, mafanikio makubwa zaidi ya Herode yalikuwa kujenga upya hekalu huko Yerusalemu, kazi iliyoanza mwaka wa 20/19 KK (*Antiquities* 15.8.1). Fasihi ya Kitalmudi inasema, "Yeyote ambaye hajaona hekalu la Herode hajawahi kuona jengo zuri" (Talmudi ya Babiloni: *Baba Bathra* 4a). Kabla ya hili, alikuwa amejenga kumbi za michezo, kumbi za michezo ya kuigiza, na viwanja vya mbio kwa ajili ya wanaume na farasi. Mnamo 24 KK, Herode alijijengea jumba la kifalme na kujenga au kujenga upya ngome nyingi na mahekalu ya Mataifa, ikiwa ni pamoja na Mnara wa Strato, ambao baadaye ulipewa jina la Kaisaria.

Wakati huu, alifurahishwa sana na utamaduni na alikusanya karibu naye wanaume waliobobea katika fasihi na sanaa ya Kigiriki. Wanafasihi wa Kigiriki walipewa nyadhifa za juu serikalini. Mmoja wao alikuwa Nicolas wa Dameski, mwalimu na mshauri wa Herode katika falsafa, usemaji, na historia. Mwishoni mwa mwaka 24 KK, alimuoa Mariamne, binti wa Simoni, kuhani maarufu huko Yerusalemu (atarejelewa kama Mariamne II).

Katika kipindi hiki, utawala wa Herode ulikubalika vyema na watu. Hata hivyo, walikasirishwa na mambo mawili. Kwanza, alivunja sheria ya Kiyahudi kwa kuanzisha michezo ya kila baada ya miaka mitano kwa heshima ya Kaisari; na pili, alijenga kumbi za michezo na viwanja vya mbio.

Aliwataka raia wake kula kiapo cha utii, isipokuwa wachache waliopendelewa. Pia, hakuwaacha wakusanyike kwa uhuru kwa hofu ya uasi. Licha ya mambo haya, alikuwa na udhibiti mzuri wa watu na mara mbili aliwapendelea kwa kupunguza kodi (mnamo 14 KK alipunguza kodi kwa robo moja).

Kipindi cha tatu cha utawala wa Herode kilijulikana kwa matatizo ya ndani (13–4 KK). Kufikia wakati huu, alikuwa ameo wake kumi. Mke wake wa kwanza, Doris, alikuwa na mtoto mmoja tu, Antipater. Alimwacha Doris na Antipater alipooa Mariamne I, akiwapa ruhusa ya kutembelea Yerusalemu tu wakati wa sherehe. Alimuoa Mariamne I mwaka wa 37 KK. Mariamne I alikuwa mjukuu wa Hyrcanus na alikuwa na watoto watano, mabinti wawili na wana watatu. Mtoto wa kiume mdogo alifariki akiwa Rumi, na wana wawili waliobaki walikuwa na jukumu muhimu katika sehemu hii ya utawala wa Herode. Mwishoni mwa 24 KK, alioa mke wake wa tatu, Mariamne II, ambaye alizaa mtoto mmoja, Herode (Philip). Malthace, mke wake wa nne, alikuwa Msamaria na mama wa wana wawili, Arkelao na Antipa. Mke wake wa tano, Cleopatra wa Yerusalemu, alikuwa mama wa Filipo mfalme mdogo. Kati ya wake watano waliobaki, ni Pallas, Phaedra, na Elpsis pekee wanaojulikana kwa majina, na hakuna aliyekuwa na sehemu muhimu katika matukio ya kipindi hiki.

Alexander na Aristobulo, wana wa Mariamne I, walikuwa wapendwa wake. Mara baada ya ndoa zao, matatizo yakaanza ndani ya nyumba ya Herode. Salome, dada yake Herode na mama wa Berenice (mke wa Aristobulo), aliwachukia wana hao wawili, hasa kwa sababu alitaka nafasi na upendeleo waliokuwa nao kwa ajili ya mwanawe mwenyewe. Herode aliamua kumrudisha mwanawe aliyehamishwa, Antipater, ili kuwaonyesha Alexander na Aristobulo kwamba kulikuwa na mrithi mwingine wa kiti cha enzi. Antipater alitumia hali hiyo kikamilifu na kutumia kila njia inayoweze kupata kiti cha enzi kinachotamaniwa. Hatimaye, mtu mwenye tabia mbaya, Eurycles kutoka Lacedaemon, alijitwika jukumu la kuchochea baba dhidi ya wanawe wawili na kinyume chake. Hivi karibuni, watengenezaji wengine wa matatizo walijiunga na Eurycles, na uvumilivu wa Herode ukaisha. Aliwaweka Alexander na Aristobulo gerezani na kumtaja Antipater kuwa mrithi.

Katika harakati zake za kupata kiti cha enzi, Antipater alijaribu kumsababishia Herode kifo kwa sumu. Mpango huu haukufaulu wakati Pheroras,

kaka yake Herode, alikunywa sumu kwa bahati mbaya. Herode alimuweka Antipater gerezani na kuripoti suala hilo kwa mfalme (karibu 5 KK). Wakati huu, Herode alikuwa mgonjwa sana na ugonjwa usioweza kutibika. Aliandika wosia mpya uliowapuuza wanawe wakubwa, Arkelao na Filipo, kwa sababu Antipater alikuwa amemshawishi vibaya dhidi yao pia. Alimchagua mwanawe mdogo, Antipa, kama mrithi wake pekee.

Ilipofika wakati huu, mamajusi walifika Yudea wakitafuta mfalme mpya wa Wayahudi. Herode aliwaagiza wamjulie mahali mtoto huyu alipo mara tu watakapompata. Hata hivyo, baada ya kuonywa katika ndoto, hawakufanya hivyo, bali walirudi nyumbani kwao kwa njia nyingine. Mungu alimwonya Yosefu, mume wa Maria mama wa Yesu, kukimbilia Misri kwa sababu ya nia ya Herode ya kumuua Yesu. Yosefu alichukua familia yake na kuondoka Bethlehemi. Muda mfupi baadaye, Herode aliwaua watoto wote wa kiume huko Bethlehemi walio na umri wa miaka miwili na chini.

Ugonjwa wa Herode ulizidi kuwa mbaya zaidi. Ruhusa ilitoka kwa Warumi kumwua Antipater, jambo ambalo alitekeleza mara moja. Alibadilisha tena wosia wake, akimfanya Arkelao kuwa mfalme wa Yudea, Idumaya, na Samaria; Antipa kuwa mtawala wa Galilaya na Perea, na Filipo kuwa mtawala wa maeneo mashariki ya Galilaya. Siku ya tano baada ya kuuawa kwa Antipater, Herode alikufa huko Yeriko katika msimu wa kuchipua wa mwaka wa 4 KK. Watu walimtangaza Arkelao kuwa mfalme wao.

Arkelao (4 KK–6 BK)

Arkelao alikuwa mwana wa Herode Mkuu na Malthace (Msamaria) na alizaliwa karibu mwaka wa 22 KK. Arkelao alikabiliwa na matatizo mengi. Aliwaua watu 3,000 katika kukandamiza mapinduzi yaliyoongozwa na watu waliokuwa wakilipiza kisasi cha damu ya wale waliouawa na baba yake, Herode. Hivyo, utawala wake ulianza vibaya. Katika Pentekoste mwaka wa 4 KK, mapinduzi mengine yalizuka, ambayo yalidumu kwa takriban miezi miwili na nusu na wakati huo portiko za hekalu zilichomwa moto na hazina iliporwa na Warumi. Ghasia hizi zilisambaa hadi mashambani mwa Yudea na hadi Galilaya na Perea.

Arkelao aliwafanyia Wayahudi na Wasamaria ukatili (*Vita* 2.7.3), jambo ambalo limethibitishwa na Injili. Yosefu aliporudi kutoka safari yake kwenda Misri na kujua kwamba Arkelao alikuwa akitawala Yudea, aliogopa kwenda huko na

alionywa na Mungu; alimpeleka mtoto Yesu Galilaya badala yake ([Mt 2:22](#)).

Udhalimu wa Arkelao hatimaye uliwalazimisha Wayahudi na Wasamaria kutuma ujumbe kwenda Rumi ili kumlalamikia rasmi kwa Augusto. Ukweli kwamba maadui wakubwa kama Wayahudi na Wasamaria waliweza kushirikiana katika suala hili unaonyesha uzito wa malalamiko hayo. Antipa na Filipo pia walikwenda Rumi kulalamika kumhusu. Inaonekana walikasirishwa na kupuuzia kwake kama mwakilishi wao wa Kirumi kwa Palestina. Hivyo basi, katika mwaka wa 6 BK, Arkelao aliondolewa madarakani na kuhamishwa kwenda Vienna huko Gaul (Vienne ya kisasa kwenye Rhône, Kusini mwa Lyons). Antipa na Filipo waliruhusiwa kuendelea na utawala wao husika, na maeneo ya Arkelao yalipunguzwa kuwa jimbo linalotawaliwa na Jimbo au makarani.

Antipa (4 KK–39 BK)

Antipa alikuwa mdogo wa Arkelao, alizaliwa karibu mwaka wa 20 KK. Kati ya wote wa familia ya Herodia, anatajwa zaidi katika Agano Jipya kwa sababu alitawala Galilaya na Perea, maeneo ambapo Yesu na Yohana Mbatizaji walifanya huduma zao.

Eneo la Antipa lilikuwa katika machafuko kutokana na uasi ulioanza wakati wa Pentekoste mnamo 4 KK. Alianza mara moja kurejesha utulivu na kujenga upya kilichoharibiwa. Akifuata mfano wa baba yake, Herode Mkuu, Antipa alianzisha miji. Sepphoris ilikuwa mradi wake wa kwanza; ilikuwa mji mkubwa zaidi Galilaya na mji wake mkuu hadi alipojenga Tiberia. Kwa kuwa Nazareti ilikuwa umbali wa maili nne (kilomita 6.4) kusini-mashariki mwa Sepphoris, inawezekana kabisa kwamba Yosefu, mume wa Maria, aliajiriwa kama seremala ([Mt 13:55](#); [Mk 6:3](#)) kusaidia kujenga upya mji huo.

Kati ya miji 12 iliyojengwa na familia ya Herode, Tiberia ndiyo muhimu zaidi. Ilikuwa mji wa kwanza katika historia ya Kiyahudi kuanzishwa na mfumo wa manispaa wa polis ya Kigiriki. Ilijengwa kwa heshima ya mfalme aliyekuwa akitawala, Tiberio. Kwa sababu ya uharibifu wa makaburi wakati wa ujenzi, Tiberia ilionekana kuwa najisi kwa Wayahudi. Antipa alitoa nyumba za bure, ardhi, na msamaha wa kodi kwa miaka ya kwanza kwa yeyote ambaye angehamia mjini humo. Alikamilisha mji huo mwaka wa 23 BK na kuufanya kuwa mji mkuu wake.

Katika ulimwengu wa Kikristo, tukio ambalo Antipa anakumbukwa zaidi ni kukata kichwa cha Yohana Mbatizaji ([Mt 14:3–12](#); [Mk 6:17–29](#); [Lk 3:19–20](#); *Antiquities* 18.5.2.116–119). Kulikuwa na mkanganyiko wa matukio ya kifamilia yaliyopelekea kifo cha Yohana Mbatizaji. Antipa alikuwa ameo binti wa Areta IV (jina la binti halijulikani). Areta IV alikuwa mfalme wa Wanabati, na Augusto huenda alihimiza ndoa hii kwa kuwa alipendelea ndoa kati ya watawala mbalimbali ili kuimarisha amani katika ufalme wake.

Karibu mwaka wa 29 BK, Antipa alisafiri kwenda Rumi, na njiani alitembelea nusu kaka yake Herode Filipo, ambaye inaonekana alikuwa akiishi katika mji wa pwani huko Palestina. Antipa alipendana na Herodia, mke wa Filipo, ambaye pia alikuwa mpwa wa Antipa. Wazo la kuwa mke wa mtawala lilimvutia Herodia, na alikubali kuolewa naye atakaporudi kutoka Rumi ikiwa angeweza kumfukuza binti wa Areta. Antipa alikubali mpango huo, na binti wa Areta aliposikia habari hiyo, alikimbilia kwa baba yake. Hii ilikuwa ni kuvunja muungano wa kisiasa pamoja na tusi la kibinafsi, ambalo lilisababisha Areta kulipiza kisasi.

Ndoa ya Antipa na Herodia ilikuwa kinyume na sheria ya Mose, ambayo ilikataza kuoa mke wa ndugu ([Law 18:16](#); [20:21](#)), isipokuwa kwa ajili ya kumzalia watoto ndugu aliyekufa bila watoto kupitia ndoa ya levirate ([Kumb 25:5](#); [Mk 12:19](#)). Katika hali hii, Filipo hakuwa tu na mtoto, Salome, bali pia alikuwa bado hai. Hii ndiyo hali ambayo Yohana Mbatizaji alikemea kwa ujasiri, na Antipa akamtupa gerezeni. Chuki ya Herodia dhidi ya Yohana Mbatizaji ilikuwa kubwa sana kiasi kwamba kumfungia tu hakukutosha. Katika wakati mwafaka, labda siku ya kuzaliwa ya Antipa, alipanga karamu huko Machaerus katika Perea. Binti yake, Salome, alicheza mbele ya mfalme, na kwa haraka Antipa akamwahidi kwa kiapo kwamba angempa chochote, hadi nusu ya ufalme wake. Kufuatia ushauri wa mama yake, aliomba kichwa cha Yohana Mbatizaji kwenye sinia. Mara moja Antipa alijuta kwa ahadi yake ya haraka, lakini ili kuokoa uso mbele ya wakuu wake, alikubali ombi hilo. Hivyo, huduma ya Yohana ilimalizika karibu mwaka 31 au 32 BK.

Kuna nyakati tatu maalum ambapo Antipa na Yesu wanatajwa pamoja katika Injili.

Mapema katika huduma ya Yesu, Antipa alisikia habari zake na akatoa maoni, labda kwa kejeli, kwamba Yesu alikuwa Yohana Mbatizaji aliyefufuka ([Mt 14:1–2](#); [Mk 6:14–16](#); [Lk 9:7–9](#)).

Ilikuwa wazi kwa Antipa kwamba huduma ya Yesu ilikuwa ya kushangaza zaidi kuliko ya Yohana, lakini alikuwa na wasiwasi kutumia nguvu kuleta mkutano kwa hofu ya kuwachochea watu dhidi yake tena. Hatimaye, Yesu aliondoka katika maeneo ya Antipa bila wao wawili kukutana.

Baadaye, Yesu alipozidi kuwa maarufu, Antipa aliona tishio linaloweza kutokea kwa mamlaka yake mwenyewe na alitishia kumuua Yesu. Hivyo ndivyo ilivyokuwa kwamba katika safari ya mwisho ya Yesu kwenda Yerusalemu, baadhi ya Mafarisayo walimwonya kwamba anapaswa kuondoka katika maeneo ya Antipa kwa usalama wake mwenyewe ([Lk 13:31-33](#)). Yesu alituma jibu kwa “mbweha huyo” kwamba angeendelea na huduma yake ya kuponya na kufukuza pepo kwa muda kidogo zaidi, na alipomaliza, angeenda Yerusalemu kufa. Simba na mbweha mara nyingi walilinganishwa katika fasihi za kale. Simba wa Yuda, Yesu Kristo, hakuwa na nia ya kulazimishwa na mwoga mjanja, Antipa.

Mkutano wa mwisho kati ya hao wawili ulifanyika Yesu alipohukumiwa na Antipa mnamo mwaka wa 33BK ([Lk 23:6-12](#)). Kwa kuwa tukio hili limetajwa tu na Luka, baadhi ya wasomi wanaliona kama la kihistoria. Hata hivyo, inapaswa kukumbukwa kwamba mpokeaji wa Luka alikuwa Theofilo, labda afisa wa Kirumi, ambaye angevutiwa sana na upatanisho kati ya Pilato na Antipa uliotajwa katika kifungu hiki.

Kulingana na simulizi la Luka, Pilato aliposhindwa kupata kosa kwa Yesu, alimpeleka kwa Antipa (ambaye alikuwa akisherehekea Pasaka huko Yerusalemu). Hivyo, Pilato alijiondoa katika hali isiyofaa. Sababu nyingine ya kitendo hicho inaweza kuwa ni kujipatanisha na Antipa. Uhusiano wao ulikuwa umevurugika tangu mauaji ya Wagalilaya ([Lk 13:1](#)), na kwa sababu Pilato alileta ngao za nadhiri Yerusalemu, akichochea hasira ya Wayahudi (*Legatio ad Gaium* ya Philo 299-304). Yesu alipofikishwa mbele ya Antipa, mtawala alimdhiki tu na kumrudisha kwa Pilato. Mafanikio makubwa ya kisiasa ya tukio hilo yalikuwa upatanisho wa Antipa na Pilato.

Filipo Msimamizi wa Nne (4 KK-34 BK)

Filipo, mfalme mdogo, alikuwa mwana wa Herode Mkuu na Cleopatra wa Yerusalemu na alizaliwa karibu mwaka wa 22 KK. Baada ya wosia wa Herode kufunguliwa, Filippo aliteuliwa kuwa mfalme mdogo wa Gaulanitis, Auranitis, Batanea, Iturea, na Iturea, maeneo yote yaliyoko kaskazini mwa eneo la Herode Mkuu ([Lk 3:1](#)). Raia wake

walikuwa hasa Wasyria na Wagiriki. Hivyo, alikuwa Herode wa kwanza na wa pekee kuweka picha yake kwenye sarafu zake.

Alijenga miji miwili. Kwanza, alijenga upya na kupanua Paneas na kuipa jina jipya. Hapa Petro alifanya ungamo lake la imani kwa Yesu na alipewa ufunuo wa kanisa ([Mt 16:13-20](#); [Mk 8:27-30](#)). Kisha, alijenga upya na kupanua Bethsaida na kuipa jina jipya Julias. Hapa Yesu alimponya kipofu Adamu ([Mk 8:22-26](#)), na katika mahali pa jangwa karibu alilisha watu 5,000 ([Lk 9:10-17](#)).

Filipo hakuwa na tamaa za kisiasa kama ndugu zake. Utawala wake ulijulikana kwa utulivu na uaminifu wa raia wake. Filippo alipofariki mwaka wa 34 BK, Tiberio aliongeza maeneo yake kwa Syria. Baada ya Caligula kuwa mfalme mwaka wa 37 BK, alimpa Agripa I, ndugu wa Herodia, maeneo hayo.

Agripa I (AD 37-44)

Agripa I alikuwa mtoto wa Aristobulo (mwana wa Herode Mkuu na Mariamne I) na Berenice. Alizaliwa mwaka wa 10 KK na alikuwa kaka yake Herodia.

Agripa I anaweza kuchukuliwa kama kondoo mweusi wa familia ya Herodian. Alipokuwa shuleni Roma, aliishi maisha ya ovyo, akijikuta kwenye madeni mengi. Huko Roma, alifanyika rafiki wa Gayo Caligula na wakati mmoja alisema kwamba alitamani Caligula awe mfalme badala ya Tiberio. Hii ilisikiwa na kuripotiwa kwa Tiberio, ambaye alimfunga. Alibaki gerezeni hadi kifo cha Tiberio miezi sita baadaye.

Baada ya Caligula kupanda kwenye kiti cha enzi, alimwachilia Agripa na kumpa maeneo ya Filippo mfalme mdogo pamoja na sehemu ya kaskazini ya eneo la Lysanias, pamoja na cheo cha mfalme. Cheo hiki kilimfanya dada yake Herodia kuwa na wivu, na hatimaye hilo lilisababisha kuanguka kwa Antipa. Wakati huo (39 BK), Agripa alipata maeneo na mali zote za Antipa.

Caligula alipokufa mwaka wa 41 BK, Agripa alipata kibali kutoka kwa mfalme mpya, Klaudio, ambaye aliongeza Yudea na Samaria kwenye eneo la Agripa. Eneo hili lilikuwa limetawaliwa na babu yake Agripa, Herode Mkuu.

Agripa I anatajwa katika Agano Jipya kwa mateso yake dhidi ya kanisa la awali ili kupata kibali kutoka kwa Wayahudi ([Matendo 12:1-19](#)). Alimuua Yakobo, mwana wa Zebedayo, na

kumfunga Petro. Wakati Petro alipoachiliwa na malaika, Agripa aliwaua walinzi.

Agripa alikufa mwaka wa 44 BK huko Kaisaria. Akaunti za tukio hili zimeandikwa na Josephus (*Antiquities* 19.9.1.274–275; *War* 2.11.5.214–215) na Maandiko. Tukio hilo lilitokea Kaisaria; alikuwa amevaa joho la fedha lenye kung'aa, na wakati watu walipomsifu kwa kumwita Mungu, alipatwa ghafla na ugonjwa mbaya na akafa kifo kibaya. Aliacha binti zake, Bernike, Mariamne, na Drusila, na mwana, Agripa, ambaye alikuwa na miaka 17 wakati huo. Kwa sababu ya ujana wa Agripa II, maeneo ya baba yake yalifanywa kwa muda kuwa mkoa.

Agripa II (BK 50–100)

Agripa II alikuwa mtoto wa Agripa I na Cypros. Mnamo mwaka wa 50 BK, miaka sita baada ya kifo cha baba yake, Klaudio alimteua kuwa mfalme wa Chalcis.

Agripa II alikuwa na udhibiti wa Korbani na mavazi ya kuhani mkuu, hivyo aliweza kuteua kuhani mkuu. Warumi walimshauri kuhusu masuala ya kidini, ambayo huenda ndiyo sababu Festo alimwomba asikilize mtume Paulo huko Kaisaria (59 BK), ambapo aliandamana na dada yake Bernike ([Matendo 25–26](#)).

Mwezi Mei 66 BK, mapinduzi ya Palestina yalianza (*Vita* 2.14.4.284). Jaribio la Agripa la kutuliza ghasia liliposhindwa, na akawa mshirika wa karibu wa Warumi katika vita vyote (66–70 BK). Katika kipindi hiki, Nero alijiua, mfalme mpya Galba aliuawa, na Vespasian akawa mfalme. Baada ya kuapa utii kwa mfalme mpya, Agripa alibaki na Tito, mwana wa Vespasian, ambaye alikuwa akiongoza vita (*Historia* ya Tacitus 5.81). Baada ya kuanguka kwa Yerusalemu (Agosti 6, 70 BK), inawezekana Agripa alikuwepo kushereheka uharibifu wa watu wake mwenyewe.

Baada ya hili, Vespasian aliongeza maeneo mapya kwenye ufalme wa Agripa, ingawa haijulikani ni yapi hasa. Mnamo mwaka wa 79 BK, Vespasian alikufa na Tito akawa mfalme. Kidogo kinajulikana kuhusu utawala wa Agripa baada ya hapo, isipokuwa kwamba aliandika kwa mwanahistoria Josephus akimsifu kwa *Vita vya Wayahudi*, na alinunua nakala yake (*Josephus's life* 65.361–367; *Apion* 1.9.47–52).

Ingawa Talmud inaashiria kwamba Agripa II alikuwa na wake wawili (Talmud ya Babiloni: *Sukkah* 27a), Josephus hatoi dalili yoyote kwamba alikuwa na wake au watoto. Badala yake,

alijulikana kwa uhusiano wa karibu na dada yake Bernike. Alikufa karibu mwaka wa 100 BK. Kifo chake kilimaanisha mwisho wa nasaba ya Herodian.

Tazama pia Waherode; Uyahudi.

Herodia

Binti ya Aristobulo. Aristobulo alikuwa mwana wa Herode Mkuu na Berenike. Herodia alizaliwa kati ya mwaka wa 9 na 7 Kabla ya Kristo (KK). Kaka yake mkubwa alikuwa Herode Agripa I. Mnamo mwaka wa 6 KK, alipokuwa bado mtoto mchanga, babu yake, Herode Mkuu alifanya mipango kumlazimisha aolewe na mwanawe wa Mariamne II, Herode Filipo. Baadaye, Herodia alikua mama wa binti aliyeitwa Salome, ambaye alizaliwa kati ya mwaka wa 15 na 19 Baada ya Kristo (BK).

Herodia na Herode Filipo waliishi kwenye pwani ya Yudea, pengine Azota au Kaisaria. Mnamo mwaka wa 29 BK, Herode Antipa alimtembelea mpwa wake, Herodia, nyumbani kwake alipokuwa akielekea Roma. Walipendana, na Herodia alikubali kumuoa ikiwa angeachana na mke wake wa sasa.

Wakati huo, Antipa alikuwa ameo binti wa Areta IV, mfalme wa Nabatean wa Petra. Herodia alitoka katika familia ya kifalme ya Hasmonian na hakutaka kuishi na mke wa Kiarabu. Wahasmoni na Waarabu walikuwa maadui kwa muda mrefu. Binti ya Areta alipojua kuhusu mpango wa Herodia na Antipa, alikimbia kwa siri kwenda kwa baba yake. Herodia na Antipa walifunga ndoa, jambo ambalo lilimkasirisha sana Areta. Hii ilisababisha matatizo makubwa kati yao. Mnamo mwaka wa 36 BK, Areta alikwenda vitani dhidi ya Antipa na kumshinda.

Yohana Mbatizaji alizungumza kwa nguvu dhidi ya ndoa hii. Aliwakosoa hadharani Herodia na Antipa kwa kuoana, akisema uhusiano wao ulikuwa mbaya ([Mathayo 14:3–12](#); [Marko 6:17–29](#); [Luka 3:19–20](#)). Sheria ya Kiyahudi ilisema watu hawakuruhusiwa kuoana mke wa kaka yao ([Mambo ya Walawi 18:16](#); [20:21](#)). Isipokuwa pekee ilikuwa aina maalum ya ndoa ambapo mtu angepata watoto kwa ajili ya kaka yake ikiwa kaka alikuwa amekufa bila kupata watoto. Hii ilijulikana kama ndoa ya levirate ([Kumbukumbu la Torati 25:5](#); [Marko 12:19](#)).

Katika kesi hii, Herode Filipo (ndugu yake Antipa) alikuwa bado hai na alikuwa na binti, Salome. Antipa alimuweka Yohana Mbatizaji gerezani

karibu na mwaka wa 30 au 31 BK kwa sababu Yohana alikuwa amekosoa vikali ndoa hiyo. Herodia alitaka Yohana aadhibiwe zaidi. Herodia alipanga, labda kwenye siku ya kuzaliwa ya Herode Antipa, kumfanya binti yake acheze mbele yake na maafisa wake. Herode Antipa alifurahi sana kiasi kwamba aliahidi Salome hadi nusu ya ufalme wake. Herodia alimwambia Salome aombe kichwa cha Yohana Mbatizaji kwenye sahani.

Herodia anaonekana mara ya mwisho katika historia akihusika katika mpango kati ya kaka yake, Agripa I, ambaye alikuwa amepewa cheo cha "mfalme" na mfalme Caligula, na mume wake, Antipa. Antipa alikuwa ametamani cheo cha "mfalme" kwa muda mrefu. Mke wa Antipa alimshauri asafiri kwenda Rumi kuomba cheo hiki kwa ajili yake mwenyewe. Caligula alikataa na kumfanya Antipa kuhamia nchi nyingine badala yake. Hata hivyo, Herodia alibaki mwaminifu kwa Antipa na akaenda naye. Caligula hangeweza kumwadhibu kwa sababu alikuwa dada yake Agripa.

Tazama pia Herode na Familia ya Waherode.

Hidekeli

Jina la Kiebrania la Mto Tigrisi ([Mwanzo 2:14](#); [Danieli 10:4](#), [Toleo la Mfalme Yakobo](#)). *Tazama Mto Tigrisi.*

Historia ya Israeli

Historia ya Israeli ni simulizi kuhusu:

- Mpango maalum wa Mungu kwa kundi la watu. Mungu aliwaita watu hawa kutoka kwenye dini za kipagani na kuwafanya mashahidi wa imani ya kweli miongoni mwa mataifa mengine.
- Uwezo wa Mungu katika kuwalinda Waisraeli wasiangamizwe.
- Haki ya Mungu anaposhughulika na kutotii kwa Waisraeli.
- Wema mkuu wa Mungu katika kusamehe dhambi za Waisraeli na kuwarejesha katika ushirika naye kwa kutoa Mwokozi kupitia wao kwa ajili ya ulimwengu wote.

Hakikisho

- Enzi ya Mababu: Kipindi ambacho wazee waliishi, kuanzia kuzaliwa kwa Abrahamu hadi kuwasili kwa familia ya Yakobo nchini Misri.
- Kukaa Misri: Wakati familia ya Yakobo ilipohamia Misri, ilikua hadi ikawa taifa kubwa, na baadaye kulazimishwa kuingia utumwani.
- Kutoka: Kipindi ambacho Mose aliwaongoza Waisraeli kutoka utumwani kule Misri.
- Kutangatanga Nyikani: Wakati Waisraeli walipotangatanga nyikani kwa miaka arobaini kabla ya kuingia katika Nchi ya Ahadi.
- Ushindi: Kipindi ambacho Waisraeli walianza kuteka na kuishi katika ardhi ya Kanaani.
- Waamuzi: Ni wakati ambapo Israeli iliongozwa na Waamuzi kabla ya kuanzishwa kwa ufalme wa Israeli.
- Ufalme wa Muungano: Kipindi ambacho makabila ya Israeli yaliunganishwa chini ya mfalme mmoja wakati wa utawala wa Sauli, Daudi, na Solomoni.

- Ufalme Uliogawanyika: Huu ni wakati ambapo makabila ya Israeli yaligawanyika katika ufalme wa kaskazini wa Israeli na ufalme wa kusini wa Yuda. Kipindi hiki kilimalizika wakati Israeli iliposhindwa na Ashuru na Yuda baadaye kuchukuliwa uhamishoni Babeli.
- Urejesho: Wakati ambapo watu wa Kiyahudi walirudi kutoka uhamishoni Babeli, walijenga upya hekalu huko Yerusalemu na kurejesha mtindo wa maisha yao.
- Kipindi cha Kati ya Agano: Huu ni wakati kati ya Agano la Kale na Agano Jipya, ulioainishwa na utawala wa kigeni, mabadiliko ya kitamaduni, na maendeleo ya makundi mbalimbali ya Kiyahudi.
- Kipindi cha Kirumi: Huu ni wakati ambapo Ufalme wa Kirumi ulitawala nchi ya Israeli, ukijumuisha kipindi cha maisha ya Yesu na kanisa la awali.

Enzi ya Mababu

Hadithi ya Israeli inaanza na Abrahamu. Mungu alimwita Abrahamu kwanza huko Uru, na pengine baadaye huko Harani ([Matendo 7:2-4](#)). Mungu alimwita Abrahamu aondoke Mesopotamia na kwenda kwenye nchi ambayo Mungu angemwonyesha. Wakati Mungu alipomwita Abrahamu, Alifanya agano (makubaliano) naye ([Mwanzo 12:1-3](#)). Agano hili lilimwahidi Abrahamu mambo matatu:

- nchi,
- neema ya kipekee ya kiungu, na
- fursa ya kuwa baraka kwa ulimwengu wote.

Mungu alimwambia Abrahamu, "Nitawabariki wale wanaokubariki na kuwalaani wale wanaokulaani." Mungu pia alimuahidi Abrahamu, "Familia zote za ulimwengu zitabarikiwa kupitia wewe." Katika [Mwanzo 12:4-8](#), Mungu alithibitisha agano hili lisilo na masharti. Alimuahidi Abrahamu nchi hii mpya milele na vizazi visivyo na idadi.

Baadaye, katika [Mwanzo 15:1-21](#), Mungu alithibitisha tena agano hilo. Wakati huu, aliongeza utabiri muhimu. Uhakikisho wa kwamba wazao wa Abrahamu wangemiliki Kanaani daima haukumaanisha kwamba wangeishi katika nchi hiyo kwa kila kizazi. Mungu pia alieleza mipaka ya nchi ya ahadi. Ungeenea kutoka mto wa Misri hadi Mto Eufrate, kama kilomita 804 hadi 965 (maili 500 hadi 600).

Hatimaye, katika [Mwanzo 17:6-8](#), Mungu alithibitisha tena agano hilo. Uhakikisho huu uliahidi nchi ya Kanaani kwa wazao wa Abrahamu. Pia uliongeza kuwa wafalme wangetoka katika ukoo wa Abrahamu. Huu ulikuwa utabiri wa familia ya baadaye ya kifalme ya Mfalme Daudi. Agano hilo lilithibitishwa baadaye kwa mwana wa Abrahamu, Isaka, na mjukuu wake, Yakobo ([Mwanzo 26:3-5; 28](#)).

Kipindi hiki katika historia ya Kiebrania kinajulikana kama Enzi ya Mababu. Mababu hao walikuwa Abrahamu, Isaka, na Yakobo. Wanaitwa mababu kwa sababu walikuwa baba, si tu kwa familia zao za karibu, bali pia kwa familia kubwa ya Waebrania. Walikuwa na mamlaka ya kibaba juu ya familia hii kubwa.

Mababu wa imani walihudumu kama viongozi wa kisiasa, kisheria, na kiroho wa jamii yao inayosafiri. Walilinda maslahi ya jamii na kuwaongoza katika ibada. Mara kwa mara, walijenga madhabahu ambapo walitoa dhabihu.

Jamii ya mababu ilikuwa kubwa sana. Katika [Mwanzo 14:14](#), tunasoma kwamba Abrahamu alikuwa na wanaume 318 waliopata mafunzo ya vita katika kambi yake. Kwa kuwa wengi wa wanaume hawa walikuwa wameoa na walikuwa na watoto, kundi zima lingeweza kuwa zaidi ya watu 1,000.

Maendeleo ya ziada katika maisha ya Abrahamu na Yakobo yalikuwa muhimu sana kwa historia ya dunia. Abrahamu alifadhaika kwa sababu hakuwa na mrithi. Alikubali pendekezo la Sara la kupata mtoto na mtumwa Hajiri. Hii pia ilikuwa desturi ya kawaida katika utamaduni wao wakati huo. Mwana aliyezaliwa na Hajiri aliitwa Ishmaeli. Alikuwa babu wa watu wa Kiarabu.

Kwa sababu hiyo, Abrahamu anaheshimiwa na Waarabu na Waislamu, pamoja na Wayahudi na Wakristo. Yeye ni baba wa watu wa Kiyahudi kupitia mwanawe Isaka, ambaye alikuwa mtoto aliyeahidiwa na Mungu kwa Abrahamu na Sara. Wakristo wanamwona Abrahamu kuwa kielelezo

cha Yesu Kristo, ambaye kupitia kwake Wakristo wote wanapata wokovu wao

Yakobo alijulikana kwa ujanja wake na kusababisha matatizo alipokuwa mdogo. Alikaa miaka 20 uhamishoni kaskazini mwa Mesopotamia, akiishi na mjomba wake Labani. Huko alioa Lea na Raheli na akawa baba wa wana ambao wangukuwa mababu wa makabila 12 ya Israeli.

Yakobo aliporudi Kanaani, alikutana na Mungu kando ya Mto Yaboki ([Mwanzo 32](#)). Wakati wa mkutano huu, Mungu alibadilisha jina la Yakobo kuwa Israeli, ambalo linamaanisha "mwana wa Mungu."

Kipindi cha mababu kule Kanaani kilidumu kwa miaka 215. Baadhi ya wasomi wanaamini kwamba Abrahamu alifika Kanaani karibu mwaka wa 2085 Kabla ya Kristo (KK), akiwa na umri wa miaka 75. Baadaye, Yakobo na wanawe walihamia Misri ili kuepuka njaa kali huko Kanaani karibu mwaka wa 1870 Kabla ya Kristo (KK).

Katika kipindi kirefu cha mababu, Palestina ilikuwa na idadi ndogo ya watu. Watu waliokuwa wakihamia kutoka sehemu moja hadi nyingine na wanyama wao (makabila ya kuhamahama au wa kuhamahama kwa sehemu nusu) walikuwa makundi makuu yaliyokuwa yakiishi hapo. Hii ilirahisisha Waebrania kuingia katika nchi hiyo. Baada ya mwaka 1900 KK, Palestina ilianza kuwa na hali ya utulivu zaidi. Muda mfupi baadaye, Waebrania walifanya safari kuelekea Misri.

Kukaa Nchini Misri

Ikiwa Yakobo na wanawe walikuja Misri karibu 1870 Baada ya Kristo(KK), ilikuwa wakati uitwao Ufalme wa Kati. Katika kipindi hiki, watu wengine wengi kutoka Asia pia walikuwa wakihamia Misri. Waebrania waliishi katika eneo lililoitwa Gosheni, katika eneo la delta ya mashariki. Walilindwa na Yusufu, ambaye alikuwa na cheo kikubwa katika serikali ya Misri sawa na waziri mkuu.

Kadiri watu wengi zaidi kutoka Asia waitwao Hyksos walivyokuja Misri, walianza kuchukua udhibiti wa nchi, angalau kaskazini mwa Misri. Wakati huohuo, Waebrania waliongezeka kwa idadi. Baadhi ya wasomi wanaobishania ratiba tofauti ya matukio wanafikiri Waebrania walikaribishwa Misri wakati wa Hyksos walitawala (baada ya 1750 KK). Kufikia 1580 KK, watawala asili wa Misri walichukua tena udhibiti wa nchi yao na kuwalazimisha watu wengi kutoka Asia kuondoka.

Baada ya muda, mfalme mpya wa Misri alianza kutawala ambaye "hakumjua Yosefu" ([Kutoka 1:8](#)). Hii ina maana kwamba familia mpya ya watawala wa Misri ilikuwa imechukua madaraka. Watawala hawa wapya waliogopa kwamba ongezeko la idadi na utajiri wa watu wa Kiebrania lingeweza kutishia udhibiti wao. Hata hivyo, juhudi za Wamisri za kudhibiti Waebrania na kupunguza kiwango chao cha kuzaliwa zilikuwa na athari tofauti ([Kutoka 1:12](#)).

Hatimaye, Wamisri waliamuru kwamba watoto wote wa kiume wa Kiebrania wauawe wanapozaliwa. Miongoni mwa walioasi amri hii ni wazazi wa Mose. Walimweka katika kikapu kisicholoweshwa na maji kilichotengenezwa kwa matete na kumweka juu ya mto Nile. Binti ya Farao alimpata Mose na kumlea katika makao ya kifalme ya Misri. Huko, Mose alipata elimu bora na akawa ofisa muhimu katika serikali ya Misri

Wakati Mose alipokuwa na miaka 40, alichagua kujitambulisha na watu wake, Waebrania. Alipoona Mmisri akimdhuru Mwebrania, Mose alimuua Mmisri huyo. Kisha alilazimika kukimbilia nchi ya Midiani, iliyoko kaskazini-mashariki mwa Rasi ya Sinai. Huko Midiani, Mose alioa na kuishi kwa miaka 40. Katika kipindi hiki, alijifunza kuhusu jiografia ya nchi na njia za maisha jangwani. Maarifa haya yalimsaidia baadaye alipowaongoza watu wa Kiebrania kupitia eneo hili.

Wakati huo huo, Wamisri waliendelea kuwatesa watu wa Kiebrania kwa ukatili mkubwa. Waebrania walimlilia Mungu wakihitaji msaada. Mungu alijibu kwa kumtokea Mose katika kichaka kilichokuwa kinawaka moto bila kuteketea. Mungu alimwita Mose arudi Misri na kuwaongoza watu wake kurudi katika nchi ya Kanaani ([Kutoka 3-4](#)). Mungu pia alimchagua ndugu yake Mose, Aroni, kumsaidia katika jukumu hili muhimu.

Kutoka

Kwa ufahamu, Farao wa Misri hakutaka kuruhusu watu wa Kiebrania waondoke kabisa. Thamani ya nguvu ya ufanya kazi wao mku haungewezwa kupimwa. Hata hivyo, baada ya kupitia mfululizo wa mapigo kumi ambayo yalidumu labda kwa mwaka mmoja, Wamisri hatimaye walikubali kuwaruhusu watu wa Kiebrania waende ([Kutoka 7-12](#)).

Mapigo haya yalikuwa na madhumuni ya vitendo halisi na kitheolojia. Yalionyesha udhaifu wa miungu ya Misri na kuonyesha nguvu za Mungu wa

Waebrania ([Kutoka 12:12](#)). Kila pigo lilipinga moja kwa moja miungu maalum ya Wamisri:

- Pigo la kwanza (maji kubadilika kuwa damu) lilimkabili Hapi, mungu wa Mto Nile.
- Pigo ya Pili (vyura) lilimkabili Heqt, mungu wa kike ambaye alionyeshwa kama chura.
- Pigo la tano (kifo cha mifugo) lilimkabili Ptah, Mungu ambaye aliabudiwa kwa umbo la ng'ombe dume.
- Pigo la tisa (giza) lilimkabili Amoni-Re/Aton, miungu inayohusishwa na jua.

Mapigo yote kumi yalipowekwa pamoja, yalionyesha kwamba miungu ya Misri haikuwa na nguvu halisi ikilinganishwa na Mungu wa kweli wa Waebrania.

Kabla ya pigo la mwisho, ambapo wazaliwa wa kwanza wa Misri waliuawa, Waisraeli waliagizwa kusherehekea Pasaka ya kwanza. Kila kaya ilichinja mwana-kondoo (isipokuwa kama kaya ilikuwa ndogo sana, ambapo kaya zingeweza kushiriki mwana-kondoo). Damu kutoka kwa hawa wana-kondoo iliwekwa kwenye miimo ya milango ya nyumba zao. Yeyote ambaye hakuweka damu kwenye miimo ya mlango wake au aliyekataa ulinzi huu kutoka kwa Mungu alipata hukumu sawa na Wamisri. Baada ya kifo cha wazaliwa wa kwanza wote kote Misri, Wamisri waliwasihia watu wa Kiebrania waondoke.

Kikundi cha Waebrania kilichoondoka Misri kilijumuisha wanaume 600,000 wenye umri wa zaidi ya miaka 20, pamoja na wanawake na watoto. Jumla ya idadi ya walioondoka ilikuwa zaidi ya watu 2,500,000. Pia walichukua kondoo, ng'ombe, na mali zao za kibinafsi.

Tarehe ambayo Waebrania waliondoka Misri bado inajadiliwa na wasomi. Tarehe ya jadi ni karibu 1446 KK kwa msafara wa kutoka Misri (kulingana na [1 Wafalme 6:1](#), ambayo inaweka msafara wa kutoka miaka 480 kabla ya Mfalme Solomoni kuanza kujenga hekalu mnamo 966 KK). Hii ingeweka ushindi wa Kanaani chini ya Yohua karibu 1406 KK. Wasomi wengi bado wanakubali ratiba hii ya matukio, na hakuna sababu kubwa za kuikataa. Hata hivyo, baadhi ya wasomi

wanapendelea tarehe ya baadaye ya karibu 1275 KK kwa sababu mbalimbali.

Tarehe ya awali ya Kutoka (karibu 1446 KK) ingeweka miaka ya baadaye ya watu wa Kiebrania wakizunguka nyikani na ushindi wao wa Kanaani wakati wa utawala wa Amenhotep III na IV huko Misri, kutoka 1412 hadi 1366 KK. Katika kipindi hiki, watawala wa Misri waliruhusu udhibiti wao wa Kanaani kudhoofika. Wakati Wamisri hatimaye walipoimarisha tena nguvu zao katika eneo hilo karibu mwaka wa 1300 KK, walilenga zaidi kudhibiti maeneo ya pwani. Hii ilimaanisha hawakuwa na mwingiliano mwingi na watu wa Kiebrania, ambao walikuwa wakiishi katika maeneo ya milimani ya Yudea, Samaria, na Galilaya.

Kutangatanga Nyikani

Safari ya nyikani ilikuwa kipindi muhimu kati ya Misri na Nchi ya Ahadi kwa Waisraeli. Katika miaka hii, Mungu alianzisha taasisi na desturi nyingi za msingi. Kwenye Mlima Sinai, Mose aliwapa Waisraeli sheria kutoka kwa Mungu, muundo wa hema (ambayo baadaye ikawa mfano wa hekalu), na maagizo ya kina kwa makuhani pamoja na mfumo wa ibada wa kutoa kafara.

Kipindi hiki cha kutangatanga kilikuwa cha kushangaza sana. Mungu alionyesha uwepo wake kupitia nguzo ya wingu wakati wa mchana na nguzo ya moto usiku. Alitoa chakula kinachoitwa mana, alileta maji kupitia miujiza inapohitajika, na alihakikisha mavazi ya watu hayakuchakaa. Licha ya utunzaji huu wote, watu walilalamika kila mara.

Kule Sinai, Mungu alitoa sheria ([Kutoka 19:2-24:18](#)). Watu walikubali haraka kuzitii ([Kutoka 24:3](#)). Kisha, Mungu alitoa maagizo ya kina kwa ajili ya kujenga hema na samani zake ([Kutoka 25-27, 30-31, 35-40](#)). Mungu pia alianzisha ukuhani (sura [28-29](#)). Lakini wakati Mose alipokuwa mlimani akipokea maagizo ya Mungu, watu walikosa subira. Walidai miungu ambayo wangeweza kuona. Hata Aroni alijiunga katika ibada hii ya sanamu na kusaidia kutengeneza ndama wa dhahabu na madhabahu mbele yake. Kurudi kwao haraka kwenye ibada ya ng'ombe ya Misri kunaonyesha kwamba desturi za kipagani ziliwaathiri sana wakati wa kukaa kwao Misri ([Kutoka 32-34](#)). Wakati Mungu alipotangaza kwamba angewaangamiza Israeli kwa sababu ya ibada hii ya sanamu, Mose aliwaomba watu msamaha. Mungu kisha aliamua kuwaadhibu tu wale waliokosa zaidi ([Kutoka 32:9-14](#)).

Baadaye, Mungu alifunua mfumo wa kisheria na kikuhani ([Mambo ya Walawi 1:1-27:34](#)). Kitabu cha Mambo ya Walawi kinaelezea siku na sikukuu kadhaa maalum zilizowekwa na Mungu, zikiwemo:

- Siku ya Jumamosi
- Sikukuu ya Pasaka
- Sikukuu ya Mikate Isiyotiwa Chachu
- Matunda ya Kwanza
- Pentekoste (pia inajulikana kama Sikukuu ya Majuma)
- Sikukuu ya Tarumbeta
- Siku ya Upatanisho
- Sikukuu ya Vibanda
- Mwaka wa sabato
- Mwaka wa Jubilei

Baada ya kukaa Sinai kwa karibu mwaka mmoja, Waisraeli waliambiwa waendeleo mbele ([Hesabu 10:11-12](#)). Wakati fulani, Miriamu (dada yake Mose) na Aroni walizungumza dhidi ya uongozi wa Mose, na Mungu akawaadhibu kwa hili ([Hesabu 12](#)). Watu walipofika Kadeshi-Barnea, lango la kusini mwa Kanaani, waliogopa kutokana na ripoti kutoka kwa wapelelezi wengi waliokuwa wamechunguza nchi hiyo. Waliamua kutoingia Kanaani na hata wakataka kiongozi mpya awarudishe Misri.

Mungu alitangaza kwamba kizazi hiki chote kingetangatanga nyikani hadi watu wazima wote wafe. Ni Yoshua na Kaleb pekee (wale wapelelezi wawili waliounga mkono kuingia katika nchi mara moja) ndio wangeruhusiwa kuingia katika Nchi ya Ahadi ([Hesabu 14:26-30](#)). Karibu na mwisho wa kipindi cha kutangatanga, Mose pia alipoteza haki ya kuingia katika nchi kwa sababu ya kitendo cha kutotii.

Ushindi

Sura za baadaye za Hesabu zinaeleza jinsi Mose alivyowaongoza Waisraeli kuwashinda watu waliokuwa wakiishi mashariki mwa Mto Yordani. Makabila ya Reubeni, Gadi, na nusu ya kabila la Manase yaliomba kuishi huko. Mose alikubali ombi hili kwa sharti kwamba wataahidi kusaidia Waisraeli wengine kuuteka Kanaani kabla ya kutulia. Kabla ya ushindi huu mashariki mwa Yordani, hesabu mpya ya wanaume watu wazima

ilifanyika. Hesabu hii ilisaidia kubaini nguvu ya kivita ya Israeli na kutoa msingi wa kugawanya ardhi kwa haki watakayoingia. Idadi ya wanaume waliozidi miaka 20 ilikuwa 601,730 ([Hesabu 26:51](#)). Kitabu cha Kumbukumbu la Torati kimsingi ni mfululizo wa hotuba zilizotolewa na Mose katika sherehe ya kufanywa upya kwa agano kwenye Uwanja wa Moabu kabla tu ya kifo chake na kuteuliwa kwa Yoshua kama kiongozi.

Yoshua alisonga mbele kwa haraka. Alituma wapelelezi kuvuka Mto wa Yordani kwenda Yeriko kwa ajili ya uchunguzi. Waliripoti hali tofauti kabisa na ile ambayo Waebrania walikumbana nayo huko Kadeshi kizazi kilichopita. Sasa watu wa Kanaani walikuwa na hofu kwa sababu walikuwa wamesikia kuhusu idadi kubwa na ushindi wa Waebrania. Yaonekana siku moja baada ya wapelelezi kurudi, Yoshua aliwahamisha watu hadi ukingo wa Mto wa Yordani na kujiandaa kuvuka. Maji yaligawanyika kwa ajili yao hapa kama vile Bahari ya Shamu ilivyogawanyika hapo awali.

Hadithi ya ushindi katika kitabu cha Yoshua si simulizi ya kina ya vita. Inaelezea kampeni kuu tatu:

1. msukumo hadi katikati ya Kanaani karibu na Yeriko na Ai;
2. Kampeni ya kusini dhidi ya muungano wa wafalme wa Waamori;
3. Kampeni ya kaskazini dhidi ya Hazori na miji mingine.

Historia katika kitabu cha Yoshua imeelezwa kwa ufupi sana. Hatua kuu za kijeshi za Yoshua zilichukua takriban miaka sita. Rafiki wa Yoshua, Kaleb, alikuwa na umri wa miaka 79 wakati uvamizi ulipoanza na alikuwa na miaka 85 baada ya vita kuu vya mwisho na Yabini, mfalme wa Hazori ([Yoshua 14:7-10](#)).

Hata baada ya vita, ngome muhimu kama Yerusalemu bado zilikuwa chini ya udhibiti wa maadui. Hata hivyo, ardhi upande wa magharibi wa Yordani iligawanywa kati ya makabila tisa na nusu ya Israeli. Kazi ya kushinda miji ya adui iliyobaki iliachwa kwa makabila binafsi katika maeneo yao. Simulizi ya Yoshua haikuwa sana hadithi ya ustadi wa vita wa Israeli bali ya uaminifu wa Mungu na msaada kwa watu wake. Kwa mfano, huko Yeriko hawakushambulia bali walifuata maagizo ya Mungu na kuona kuta zikianguka. Huko Gibeoni, mawe ya mvua yaliua Waamori wengi zaidi kuliko wanajeshi wa Israeli walivyofanya ([Yoshua 10:7-11](#)).

Waamuzi

Waamuzi walikuwa viongozi walioteuliwa na Mungu kuongoza watu wa Israeli baada ya kifo cha Yohua. Yohua alikuwa amewaongoza Waisraeli kuingia Kanaani na alikufa baada ya takriban miaka 30. Baada ya kifo chake, Waamuzi hawa waliongoza Israeli kama kundi la makabila yasiyo rasmi. Wakati mwingine mwamuzi mmoja aliongoza Israeli yote, na wakati mwingine aliongoza kabila moja au zaidi. Viongozi hawa walihudumu kama waamuzi (watu waliotatua migogoro), maafisa wa serikali, na makamanda wa kijeshi kwa wakati mmoja.

Kitabu cha Waamuzi kinaonyesha mtindo uliorudiwa mara kwa mara:

1. Watu walimwacha Mungu (hii inaitwa uasi).
2. Mungu aliwaadhibu kwa kuwaacha makabila jirani yawakandamize.
3. Watu walimwomba Mungu msaada.
4. Mungu alimuinua hakimu kuwaongoza kupata uhuru.
5. Watu walifurahia kipindi cha amani hadi waliporudi tena katika maisha kukandamizwa.

Kutengeneza ratiba kamili ya Waamuzi ni kazi ngumu. Ukijumlisha miaka yote ya ukandamizaji na amani iliyotajwa katika kitabu cha Waamuzi, jumla inafikia miaka 410. Kitabu cha Matendo kinasema kulikuwa na miaka 450 kati ya siku za Yohua na Samweli ([Matendo 13:19](#)). Tofauti hii inaweza kutokana na kuongezwa kwa miaka 40 ya uongozi wa Eli ([1 Samweli 4:18](#)).

Kwa kutumia miaka 410 kwa kipindi cha Waamuzi, pamoja na takriban miaka 30 kwa Uvamizi kabla ya Waamuzi, na miaka 40 ya kutangatanga nyikani, tunapata jumla ya miaka 480. Tukihasabu nyuma kutoka takriban 1050 KK (wakati Sauli alipokuwa mfalme), hii ingeweka tukio la Kutoka karibu na 1530 KK. Hii ni takriban miaka 100 mapema kuliko hata tarehe ya awali zaidi iliyopendekezwa kwa Kutoka.

Maelezo yanayowezekana zaidi ni kwamba baadhi ya vipindi vya ukandamizaji na uamuzi vilikuwa vinaingiliana. Kwa mfano, Yeftha alikuwa akifanya kazi kwenye mpaka wa mashariki, Samsoni alipigana na Wafilisti katika kusini magharibi, na Debora na Baraka walipigana katika eneo la kaskazini. Waamuzi hawa wangeweza kuwa

wakiongoza katika maeneo tofauti kwa wakati mmoja.

Ufalme wa Muungano

Watu wa Israeli walitaka mfalme kwa sababu viongozi wao walikuwa dhaifu na wafisadi. Wana wa Eli na Samweli hawakuwa viongozi bora. Ombi hili lilikuwa, kwa kweli, dhihirisho la kukataa mpango wa Mungu kwao—utawala wa Mungu mwenyewe (ambao unaitwa theokrasi). Mungu aliwaruhusu kuwa na mfalme lakini aliwaonya kuhusu matatizo ambayo yangetokea na kuwa na mfalme ([1 Samweli 8:9-21](#)). Wazo la kuwa na mfalme halikuwa jipya kwa Israeli. Lilikuwa limeashiriwa katika [Mwanzo 49:10](#) na [Hesabu 24:17](#), na Mose alikuwa ametoa kauli wazi kuhusu hilo katika [Kumbukumbu la Torati 17:14-20](#).

Kipindi cha kwanza cha ufalme wa Kiebrania kinajulikana kama ufalme uliungana (au ufalme) kwa sababu Israeli yote ilitawaliwa na mfalme mmoja. Kipindi hiki kilidumu kwa miaka 120, ikijumuisha utawala wa miaka 40 wa:

1. Sauli ([Matendo 13:21](#))
2. Daudi ([2 Samweli 5:5](#))
3. Solomoni ([1 Wafalme 11:42](#))

Watu waliomba mfalme, na Mungu akawapa mmoja. Hata hivyo, mfalme wao hakuwa kama wafalme wa mataifa jirani. Mfalme wa Israeli alitarajiwa:

- Kufuata amri za Mungu katika maisha yake ya hadharani na ya faragha
- Kutojihusishe na majukumu ya makuhani
- Kutoabudu miungu ya uongo (ibada ya sanamu)
- Kutumia ushawishi wake kuwahimiza watu waendeleo kuwa waaminifu kwa Mungu

Iwapo mfalme alishindwa katika maeneo haya, angeweza kukabiliwa na matokeo makubwa. Mungu angeweza kumwondoa madarakani, kumaliza ukoo wake kama watawala, au hata kuruhusu watu wake kutekwa na maadui. Viwango hivi ni muhimu kukumbukwa wakati wa kusoma utawala wa Sauli, Daudi, Solomoni, na wafalme waliokuja baada yao katika kipindi cha ufalme uliogawanyika wa Israeli.

Mfalme Sauli

Sauli alianza vizuri kama mfalme. Alipata ushindi mkubwa dhidi ya Waamoni huko Yabeshi-Gileadi. Pia alionyesha hekima katika kusimamia ufalme. Hata hivyo, baada ya miaka miwili hivi, alifanya dhabihu ambayo ni makuhani pekee walioruhusiwa kufanya. Kwa sababu ya hili, Mungu alisema ufalme wa Sauli ungeondolewa kutoka kwake ([1 Samweli 13:8-14](#)). Sauli aliendelea kuwa na mafanikio ya kijeshi na alitawala vizuri hadi karibu katikati ya utawala wake.

Baada ya Sauli kumwasi Mungu kwa kutowaangamiza Waamaleki kabisa, Mungu alimkataa kama mfalme. Mungu alimwagiza Samweli kumtia mafuta Daudi kama mfalme wa baadaye wa Israeli. Daudi alijulikana sana baada ya kumshinda jitu Goliathi na kusaidia kuwashinda Wafilisti. Baadaye, Sauli alimteua Daudi kuwa kamanda katika jeshi, na kijana huyo hivi karibuni akawa maarufu zaidi kuliko mfalme mwenyewe.

Sauli alipoteza utulivu wa akili baada ya uhusiano wake na Mungu kuvunjika. Alianza kujaribu kumuua Daudi. Katika miaka ya mwisho ya utawala wa Sauli, Daudi alikuwa kama mkimbizi, akijaribu kuepuka kukamatwa. Wakati huo huo, Wafilisti walipata udhibiti na kumuua Sauli pamoja na wengi wa wanawe katika vita kuu ya Mlima Gileadi. Vita hivi viliwapa Wafilisti udhibiti juu ya sehemu kubwa ya ardhi magharibi mwa Yordani ([1 Samweli 31:1-7](#)).

Mfalme Daudi

Baada ya kifo cha Sauli, Daudi alikua mfalme wa Yuda na mji mkuu wake ulikuwa Hebroni. Mwana wa Sauli, Ishboshethi, alijitawaza kuwa mfalme katika Mahanaimu, mashariki mwa Mto Yordani. Kwa miaka saba, falme hizo mbili ndogo zilikuwepo kwa pamoja ([2 Samweli 2:2-11](#)). Hata hivyo, baada ya wauaji kumuua mfalme wa Israeli na jemadari wake, Daudi akawa mtawala wa ufalme wa Kiebrania ulioundana.

Sio muda mrefu baada ya kuanza kwa utawala wake (kutoka 1010 hadi 970 KK), Daudi aliwashinda kabisa Wafilisti. Muda mfupi baadaye, aliteka Yerusalemu na kuifanya kuwa mji mkuu wa ufalme ulioundana. Katika miaka iliyofuata, Daudi alijenga ufalme ([2 Samweli 8:10](#); [1 Mambo ya Nyakati 18-19](#)). Aliteka:

- Moabu
- Edamu
- Dameski
- Sahani ya Soba
- Wamononi

Eneo lake lilienea kutoka Ghuba ya Aqaba (tawi la Bahari ya Shamu) na Sinai upande wa Kusini hadi karibu na Mto Euphrati upande wa Kaskazini. Pia alijenga uhusiano mzuri, ingawa si muungano rasmi, na Tiro. Ufalme wa Daudi uliwezekana kutokana na ukosefu wa uongozi thabiti katika Mashariki ya Kati. Wamisri, Wamikene, Wahiti, na Waashuri walikuwa dhaifu au hawakuwa na nguvu tena. Wafinisia, watu wa biashara wa amani, pia walikuwa huru kupanua biashara yao. Walifurahia kuuza mierezi kwa Daudi kwa ajili ya jumba lake na hekalu.

Bila shaka, Daudi alikuwa mfalme mkuu zaidi wa Israeli. Yerusalemu ilijulikana kama mji wa Daudi. Wakati Daudi alipotaka kujenga hekalu kama nyumba ya Mungu, Mungu alisema kwamba mwanawe ndiye anayepaswa kufanya hivyo badala yake. Hata hivyo, Mungu aliahidi "kujenga nyumba ya Daudi" kwa njia tofauti. Alifanya agano na Daudi, akiahidi kwamba ukoo wa kifalme wa Daudi ungeendelea milele ([2 Samweli 7](#)). Yesu Kristo, ambaye alitoka katika ukoo wa Daudi, ndiye pekee ambaye angeweza kutimiza ahadi hii ya kiungu (tazama [Luka 1:31-33](#); [Matendo 2:29-36](#); [13:32-39](#); [15:14-17](#)).

Kama wafalme wengine katika eneo hilo, Daudi alikuwa na wake wengi. Biblia inataja wake wanane na watoto 21, na pia inazungumzia wake wengine na masuria (wanawake waliokuwa kama wake wa pili). Hali hii ilisababisha ushindani wa kifamilia na maswali kuhusu nani angekuwa mfalme ajaye. Wana wawili, Absalomu na Adonia, walijaribu kujitangaza kuwa wafalme, lakini wote walishindwa. Solomoni, mwana wa mke kipenzi wa Daudi, Bathsheba, ndiye aliyekuwa mfalme ajaye.

Mfalme Solomoni

Solomoni alitawala kuanzia 970 hadi 930 KK. Alikuwa mtu wa amani na mjenzi wa majumba, miji, ngome, na hekalu. Alihakikisha usalama wa miji katika ufalme wake. Aliandaa miji kwa ajili ya magari yake ya vita na vikosi vya wapanda farasi. Kwa msaada kutoka kwa Wafinisia, alijenga bandari na kuweka meli huko Esion-geberi, karibu na Eilati ya kisasa kwenye Ghuba ya Aqaba.

Solomoni alipanua Yerusalemu kwa kuzungushia ukuta eneo la hekalu kaskazini mwa mji wa Daudi na kilima cha kusini magharibi kinachojulikana sasa kama Sayuni. Mradi wake maarufu zaidi ulikuwa hekalu, ambalo lilichukua miaka saba kujengwa. Lilikuwa mara mbili ya ukubwa wa hema (mahali pa ibada pa kubebeka lililotumika awali) lakini lilifuata muundo wa msingi sawa. Hekalu hilo lilikuwa na urefu wa mita 27.4 (futi 90) na upana wa mita 9.1 (futi 30). Lilikuwa na mapambo ya kuvutia.

Solomoni pia alijenga jumba la kifalme ambalo lilichukua miaka 13 kukamilika. Hii ilijumuisha ghala la silaha, chumba cha enzi, nyumba ya kibinafsi ya mfalme, na nyumba kwa ajili ya binti wa Farao wa Misri.

Akiathiriwa na mfano wa kiroho wa Daudi na kutamani baraka za Mungu juu ya utawala wake, Solomoni alitoa dhabihu kubwa kwa Mungu huko Gibeoni karibu na mwanzo wa utawala wake. Mungu alikutana naye huko na kumwambia aombe chochote alichotaka. Solomoni aliomba ufahamu na hekima ya kuwaongoza watu wa Mungu ([1 Wafalme 3:9](#)). Hekima aliyopewa na Mungu ilionekana katika maamuzi yake mengi ya kiutawala, sera rasmi, na mipango ya ujenzi.

Kwa bahati mbaya, Solomoni hakuwa na hekima kila mara, kwani alidumisha nyumba ya wake 700 na masuria 300. Vivyo hivyo, hakuwa na hekima alipotumia pesa nyingi sana, jambo ambalo liliacha ufalme katika matatizo makubwa ya kifedha. Pia alijenga mahekalu kwa ajili ya wake zake wa kigeni, jambo lililounga mkono ibada yao ya sanamu, ambayo ilimkasirisha Mungu.

Kwa kweli, wake wa kigeni wa Solomoni na ibada yao ya sanamu ilisababisha kushindwa kwake kiroho na kisiasa. Kabla ya Solomoni kufa, Mungu alimwambia kwamba kwa sababu hii, angegawanya ufalme baada ya kifo cha Solomoni na kumpa mtu mwingine sehemu kubwa ya ufalme, mbali na mwana wa Solomoni. Hata hivyo, kwa ajili ya Daudi, Mungu angeweka Yuda na Yerusalemu chini ya udhibiti wa ukoo wa Daudi ([1 Wafalme 11:9-13](#)).

Ufalme Uliogawanyika

Baada ya kifo cha Solomoni, Mashariki ya Karibu ilibadilika kabisa. Israeli haikuwa tena katika nafasi salama bila vitisho kutoka kwa nguvu nyingine za kisiasa. Ufalme mpya uitwayo Ashuru uliingia madarakani huko Mesopotamia, ikifuatiwa na falme za Neo-Babeli na Medo-Uajemi. Misri

ilikuwa na nguvu kwa muda mfupi Kusini, lakini baadaye ilikuja chini ya udhibiti wa Ashuru na Medo-Uajemi. Falme hizi ziliweka shinikizo kubwa kwa Israeli na hatimaye zikachukua udhibiti wa moja au zote za falme mbili za Kiebrania.

Baada ya Solomoni kufariki, mwanawe Rehoboamu alikua mfalme. Alikabiliwa na changamoto ya kushughulikia hasira iliyoongezeka kuhusu kodi za juu na uchumi mbaya katika miaka ya mwisho ya utawala wa Solomoni. Rehoboamu alipokataa kupunguza kodi, makabila yote ya kaskazini yalijitenga na kuunda ufalme wa kaskazini wa Israeli, ambao ulitawaliwa na Yeroboamu. Ufalme wa kusini wa Yuda ulibaki na maeneo ya Yuda na Benyamini pekee.

Jumla ya wafalme 20 walitawala katika kila moja ya falme hizo tofauti. Ufalme wa Kaskazini ulikuwa na nasaba kadhaa na utawala mfupi. Katika Kusini, nasaba ya Daudi iliendelea kutawala na utawala ulikuwa wa muda mrefu zaidi.

Ufalme wa Kaskazini

Ufalme wa kaskazini wa Israeli ulikuwepo tangu kugawanyika kwa Israeli mwaka wa 930 KK hadi kutekwa na Ashuru mwaka wa 722 KK. Yeroboamu, mfalme wa kwanza, aliogopa kwamba watu wangeendelea kuwa waaminifu kwa Yerusalemu ikiwa wangeendelea kuabudu huko. Kwa hiyo, alianzisha dini yake mwenyewe na ibada ya ndama na kujenga mahali pa kuabudu huko Dani kaskazini na Betheli kusini. Ibada hii ya sanamu ilisababisha Mungu kumlaani na kutimiza utabiri kwamba ukoo wa Yeroboamu ungeisha. Wafalme wote waliokuja baada yake waliendeleza ibada hii ya sanamu. Ufalme wa kaskazini mara nyingi ulikuwa vitani na Yuda, Shamu, au Ashuru. Yeroboamu kwanza aliweka mji mkuu wake huko Shekemu na baadaye kuuhamishia Tirza.

Wafalme wengine wanne wa kaskazini walikuwa na umuhimu mkubwa: Omri, Ahabu, Yehu, na Yeroboamu II.

- Omri alitawala kutoka 885 hadi 874 KK. Alikuwa mtawala mwenye nguvu. Hata vizazi kadhaa baadaye, Waashuri bado waliita Israeli "nchi ya Omri." Baada ya kuwa mfalme, alijenga mji mkuu wa kudumu huko Samaria na kuanza kujenga jumba la kifalme huko. Mapema katika utawala wake, aliteka Moabu. Baadaye, alirejesha uhusiano mzuri na mji wa Tiro, ambao ulikuwepo wakati wa Daudi na Solomoni. Aliunda muungano imara na Tiro na kupanga ndoa ya mwanawe Ahabu na Yezebeli, binti mfalme kutoka Tiro.
- Ahabu alitawala kuanzia mwaka 874 hadi 853 KK. Alikuwa mmoja wa wafalme muhimu zaidi wa Israeli. Yeye na mke wake, Yezebeli, walieneza ibada mbaya ya sanamu ya Baali, ambayo ilihusisha ukahaba wa kidini. Hii ilisababisha upinzani mkali kutoka kwa nabii Eliya. Ahabu alikuwa kiongozi wa kijeshi mwenye nguvu ambaye aliwashinda Wasyria katika vita vikuu na alijiunga na kundi lililopigana na Waashuri hadi kufikia sare. Uchimbaji wa akiolojia unaonyesha kwamba pia alijenga sana katika Samaria, Hazori, Megido, na miji mingine.
- Yehu alitawala kuanzia 841 hadi 814 KK. Alikuwa wakala aliyechaguliwa na Mungu kuadhibu nyumba ya Omri na kumaliza ibada ya Baali katika Israeli. Aliharibu ibada ya Baali na kuua jamaa wengi na maafisa wa mahakama ya Ahabu. Hata hivyo, alikuwa mkatili sana kiasi kwamba aliua watu waliokuwa na ujuzi wa kuendesha serikali, jambo ambalo lilisababisha matatizo baadaye. Yehu pia alilazimika kutii mamlaka ya Ashuru, labda kwa kuwalipa kodi au ushuru, kutoa msaada wa kijeshi walipotaka, na kufuata sera zao.

- Yeroboamu II alitawala kuanzia 793 hadi 753 KK. Alileta ufalme kwenye kilele cha ukubwa na utajiri wake. Pamoja na mwenzake wa kusini, Mfalme Uzia, alitawala sehemu kubwa ya nchi ambayo Daudi aliwahi kudhibiti. Hii iliwezekana kwa sababu Ashuru ilikuwa dhaifu kwa muda mwingi wa karne ya 8.

Manabii kadhaa walikuwepo wakati wa historia ya ufalme wa kaskazini: Eliya na Elisha (ambao ujumbe wao haukuandikwa) pamoja na manabii waandishi Yona, Amosi, na Hosea.

Ufalme wa Kusini

Ufalme wa kusini wa Yuda ulikuwa na historia tofauti na ufalme wa kaskazini wa Israeli. Yuda ulikuwa na hekalu na Walawi wengi (viongozi wa kidini) ambao walihamia Kusini baada ya ufalme kugawanyika kwa sababu walipinga ibada ya sanamu kaskazini. Pia, Yuda ulikuwa na utulivu wa kisiasa na umoja zaidi. Ni makabila mawili tu (Yuda na Benyamini) yaliyoshiriki mamlaka. Wafalme wote walitoka katika ukoo wa Daudi. Wafalme wanane kati ya hawa walikuwa watawala wazuri. Yuda pia ilipitia nyakati za uamsho wa kidini. Mungu aliruhusu ufalme wa kusini kuwepo kwa takriban miaka 100 zaidi kuliko ufalme wa kaskazini. Hata hivyo, hatimaye Yuda ilianza kuabudu sanamu na ilichukuliwa mateka kwa sababu ya dhambi zao.

1. Rehoboamu alikuwa mfalme wa kwanza wa Yuda. Anakumbukwa kwa kukataa kusikiliza ushauri wa busara kuhusu kodi, jambo lililosababisha ufalme kugawanyika. Baada ya kuanza vizuri, aliruhusu hali ya kuacha imani kuzidi sana. Mnamo 926 KK, Mungu alimhukumu kwa kuruhusu uvamizi wa ufalme wake. Shishaki I wa Misri aliupora na kudai kodi. Baada ya hapo, Rehoboamu alianzisha mpango mkubwa wa kuimarisha ufalme. Uvamizi wa Shishaki ulisababisha mabadiliko ya kiroho ya muda mfupi, lakini utawala wa Rehoboamu uliendelea kudhoofika.
2. Abijamu, mwana wa Rehoboamu, alikuwa mfalme wa pili wa Yuda. Anakumbukwa kwa utawala mbaya zaidi kuliko ule wa baba yake alipokuwa mfalme.
3. Asa alitawala kuanzia 910 hadi 869 KK. Alianzisha mageuzi ya kidini yaliyokuwa na ufanisi kwa sehemu kubwa ya utawala wake. Hata hivyo, alipotishiwa na ufalme wa kaskazini katika miaka ya baadaye, Asa aliomba msaada kutoka kwa Siria badala ya kumtumaini Mungu. Anaonekana kupinga manabii wa Mungu hadi kifo chake.
4. Yehoshafati, mwana wa Asa, alitawala kutoka 872 hadi 848 KK. Aliathiriwa na ibada ya mapema ya baba yake kwa Mungu. Utawala wake ulijulikana kwa uaminifu, ambao ulimfurahisha Mungu. Hata hivyo, alifanya ushirikiano na Mfalme Ahabu wa Israeli, ambao ulisababisha ndoa ya mwanawe Yehoram na binti ya Ahabu, Athalia. Ushirikiano huu ulimhusisha Yehoshafati katika miradi hatari ya pamoja na Ahabu na baadaye na wana wa Ahabu walipokuwa wafalme wa Israeli. Pia, ilikuwa fursa kwa ibada ya Baali kuingia Yuda wakati Yehoram alipokuwa mfalme katika ufalme wa kusini.
5. Yehoram alitawala kuanzia 853 hadi 841 KK. Alikabiliwa na uasi wa ndani, uvamizi, na hatimaye kifo kutokana na ugonjwa mbaya, yote haya yalitokana na dhambi zake.
6. Ahazia, mwana wa Yehoram, alitawala kwa chini ya mwaka mmoja. Alifuata njia mbaya za baba yake na alikufa vitani.

7. Athalia, mama yake Ahazia, alijaribu kuchukua udhibiti na kutawala kama malkia. Alijaribu kuimarisha mamlaka yake kwa kuua wote waliokuwa katika mstari wa kurithi ufalme. Hata hivyo, alikosa kumuua mtoto mchanga wa Ahazia, Yoashi, ambaye alifichwa hekaluni kwa miaka sita.
8. Yoashi alikuwa mfalme alipokuwa na miaka saba. Yehoyada, kuhani mkuu, alipanga kutawazwa kwake na kuuawa kwa Athalia, aliyekuwa muuaji na mwabudu sanamu. Katika miaka yake ya mapema, wakati Yoashi alisikiliza ushauri mzuri, alitawala vizuri. Lakini baada ya nusu ya utawala wake (835–796 KK), alianza kusikiliza wakuu waliotaka kurejesha ibada ya sanamu, na hali ikawa mbaya zaidi. Kushindwa kwa kijeshi kulisababisha kudorora kwa uchumi na hatimaye kusababisha mfalme kuuawa.
9. Amazia, mwana wa Yoashi, alitawala kuanzia 796 hadi 767 KK. Alianza vizuri kwa kushinda Edomu na kuwa mwaminifu kwa Mungu. Hata hivyo, baadaye alianza kuabudu sanamu. Ufalme wa kaskazini ulimshinda na kumfanya mfungwa.
10. Uzia alikuwa mfalme baada ya Amazia. Alitawala kuanzia 792 hadi 740 KK. Uzia alirejesha haraka nguvu za Yuda baada ya kushindwa kwa baba yake na Israeli. Kisha akawashinda Wafilisti kusini magharibi na Waamoni upande wa pili wa Mto Yordani. Pia alidhibiti zaidi Waedomu. Katika kipindi chote cha utawala wake, hali ya kiuchumi iliboreshwa. Hata hivyo, katika kilele cha nguvu zake, Uzia kwa upumbavu alikiuka haki za kuhani mkuu kwa kutoa dhabihu katika hekalu. Kwa hili, alipigwa na ukoma. Mwanawe Yothamu alikuwa mtawala mwenza kati ya miaka ya 750 hadi 740 KK na aliendelea kutawala peke yake kwa miaka mingine takriban mitano. Wakati huo huo, nguvu za Waashuri zilianza kuwa imara tena.
11. Yothamu aliendeleza sera za Uzia.
12. Ahazi, mwana wa Yothamu, alitawala kuanzia 735 hadi 715 KK. Alikabiliwa na changamoto kubwa kutokana na tishio kutoka Ashuru. Israeli na Siria walitaka ajiunge nao katika vita dhidi ya Ashuru, lakini alikataa kwa sababu aliunga mkono Ashuru. Wakati Israeli na Siria walipovamia Yuda, Mfalme Ahazi alituma kodi kwa Ashuru, akawa mtumwa wao kwa malipo ya ulinzi. Nabii Isaya alipinga vikali kitendo hiki kisicho cha busara. Wakati huo huo, nabii Mika alizungumza na watu wa kawaida wa Yuda. Sera ya Ahazi ya kuunga mkono Ashuru ilisababisha kuongezeka kwa ibada ya sanamu, ambayo ilileta hukumu ya Mungu kupitia uvamizi wa Waedomi na Wafilisti na shida na Ashuru. Katika kipindi hiki, Ashuru ilitoka ufalme wa kaskazini mnamo 722 KK na kuwapeleka watu wengi utumwani.

13. Hezekia alitawala kuanzia 715 hadi 686 KK. Alisumbuka sana kuhusu kuanguka kwa Israeli kutokana na dhambi zao. Alifanya uamuzi wa kuanzisha mageuzi katika ufalme wake. Alipinga Ashuru lakini hakuweza kuthubutu kuacha kulipa kodi na kutangaza uhuru hadi baada ya Senakeribu kuwa mfalme huko Ninawi mnamo 705 KK. Mwanzoni, Senakeribu alikuwa na shughuli nyingi na hakushughulika na Yuda, lakini hatimaye mnamo 701 KK alivamia. Licha ya mafanikio makubwa ya awali, alizuiwa na pigo la kiungu lililotumwa ([Isaya 36-39](#)). Isaya alibaki na mfalme akimtia moyo na kumuunga mkono wakati wa dharura hii.
14. Manase, mwana wa Hezekia, alitawala kuanzia 697 hadi 642 KK. Alikuwa mfalme aliyedumu kwa muda mrefu zaidi kuliko mfalme mwingine yeyote wa Israeli au Yuda. Kwa bahati mbaya, alipuuza mfano wa uongozi wa baba yake na akawaongoza watu katika ibada mbaya ya sanamu ([2 Wafalme 21:9](#)). Alipotekwa na Waashuru mwishoni mwa utawala wake, alitubu uovu wake, na Mungu akamrudisha kwenye kiti chake cha enzi. Baadaye, aliongoza baadhi ya mageuzi, lakini nchi ilikuwa imezama sana katika dhambi kiasi cha kutookolewa.
15. Amoni, mwana wa Manase, alitawala kuanzia 642 hadi 640 KK. Alirejea kwenye ibada ya sanamu aliyoiuia katika ujana wake.
16. Yosia alitawala kuanzia 640 hadi 609 KK. Hali huko Yuda ilikuwa tofauti alipokuwa mfalme. Katika utawala wake, alijitolea kwa mageuzi. Alijaribu kuondoa ibada ya sanamu na kurejesha hekalu pamoja na ibada yake. Mnamo 622 KK, wafanyakazi walipata Kitabu cha Sheria wakati wa kukarabati hekalu. Mahitaji yake (ambayo yalikuwa yamesahaulika) yaliathiri mfalme na watu. Manabii Yeremia na Sefania walihudumu wakati wa utawala wa Yosia. Nahumu na Habakuki huenda walifanya hivyo pia. Mazingira ya kimataifa yalikuwa yakibadilika kwa haraka. Ashuru ilikuwa ikiporomoka, na Ninawi ilianguka mikononi mwa Babuloni na Wamedi mnamo 612 KK. Miaka mitatu baadaye, Farao Neko wa Misri alisafiri kaskazini kumsaidia mshirika wake wa Ashuru. Yosia alipojaribu kumzuia, aliuawa vitani. Kuanzia wakati huu kila kitu kilikuwa kibaya kwa Yuda. Hakuna mfalme aliyebaki aliyekuwa amejitolea kwa Mungu. Nguvu za kisiasa na uchumi wa ufalme zilipungua kwa haraka.
17. Yehoahazi, mwana wa Yosia, alichaguliwa na watu kuwa mfalme aliyefuata. Alitawala kwa miezi mitatu tu kabla ya Farao Neko kumwondoa.
18. Yehoyakimu, mwana mwingine wa Yosia, alitawala kuanzia 609 hadi 598 KK. Aliteuliwa na Farao Neko kuwa mfalme badala ya Yehoahazi. Mnamo 605 KK, Nebukadneza wa Babuloni alimshinda Neko. Kisha alivamia Yuda na kuchukua kodi na mateka kutoka kwa Yehoyakimu, wakiwemo Danieli na marafiki zake ([Danieli 1:1](#)). Yehoyakimu aliasi mnamo 600 KK, lakini Nebukadneza hakuja kumshughulikia binafsi hadi 597 KK. Yehoyakimu alikufa kabla ya Wababuloni kufika.

19. Yekonia, mwana wa Yehoyakimu, alifanywa mfalme mwaka wa 598 KK. Alitawala kwa miezi mitatu tu kabla ya Wababeli kumpeleka uhamishoni. Ezekeili alikuwa miongoni mwa mateka wengi waliotekwa wakati huo.
20. Sedekia, mwana mdogo wa Yosia, aliteuliwa kuwa mfalme na Wababeli mwaka wa 597 KK. Alipoasi, Nebukadneza alizingira Yerusalemu na kuteka mji huo mwaka wa 587 KK. Aliharibu mji na hekalu, na kuwachukua watu wengi uhamishoni. Hatimaye, hukumu ya Mungu iliwaangukia Wayahudi kwa sababu ya ibada yao ya sanamu.

Urejesho

Urejesho ulikuwa kipindi ambapo Mungu alionyesha rehema kwa watu wa Kiyahudi baada ya hukumu yao. Hii inaonekana katika maisha ya watu waaminifu kama Danieli, Esta, na Nehemia, ambao walikuwa viongozi muhimu katika serikali za kigeni. Pia, inaonekana kwa jinsi Mungu alivyolinda jamii za Kiyahudi zilizokuwa zikiishi katika nchi za kigeni na kusaidia kurejesha jamii yao huko Palestina.

Wakati wa uhamisho, Uyahudi ulianza kuendelezwa kama namna ya maisha tofauti na kuwa na serikali yao wenyewe au hekalu. Watu wa Kiyahudi hatimaye waliacha kuabudu sanamu. Bila hekalu, makuhani, mfalme, au nchi ya asili, walielekeza jamii yao kwenye Maandiko. Wakati huu, walitengeneza sinagogi kama mahali pa kukusanyika, kuomba, na kusoma Maandiko.

Mpango wa Mungu wa kurejesha jamii ya Kiyahudi Palestina ulimhusisha Koreshi, ambaye Mungu alimwita "mteule wake" ([Isaya 44:28; 45:1](#)). Koreshi alikuwa mtawala wa Uajemi ambaye aliipindua nasaba inayotawala ya ufalme wa Wamedi mnamo 559 KK. Baada ya kuchukua udhibiti wa ufalme, aliteka Asia Ndogo na ufalme wa Neo-Babeli. Kwa sababu ya ukarimu na hekima yake, Koreshi aliwaruhusu watu waliotekwa kurudi makwao na kujenga upya jamii zao. Amri yake ya kuwaruhusu Wayahudi kurudi inapatikana katika [Ezra 1](#). Huenda ilitolewa mnamo 538 KK. Karibu watu 50,000 walirudi Yuda kutokana na amri hii ([Ezra 2:64-65](#)).

Wakati wa kujaribu kuanzisha upya jamii yao, watu walijenga nyumba zao lakini waliweza tu kuweka

msingi wa hekalu jipya. Hatimaye, manabii Hagai na Zekaria waliwahamasisha watu kumaliza kujenga nyumba ya Mungu ([Ezra 5:1](#)). Walianza ujenzi katika mwaka wa pili wa utawala wa Mfalme Dario I mwaka 520 KK ([Hagai 1:1; Zekaria 1:1](#)). Hekalu lilimalizika katika mwaka wake wa sita, mwaka 515 KK ([Ezra 6:15](#)).

Mwana wa Dario, Xexers alitawala kuanzia 486 hadi 465 KK. Katika kipindi hiki, mtu fulani alipanga kuwaua Wayahudi wote katika Milki ya Uajemi, ambayo wakati huo ilidhibiti ardhi zote ambako Wayahudi waliishi. Kwa bahati nzuri, Xexers (anayeitwa Ahasuero katika kitabu cha Esta), alikuwa akitafuta malkia mpya. Hii ilikuwa katika mwaka wake wa tatu mnamo 483 KK ([Esta 1:3](#)). Alimchagua Esta kama malkia, ambaye aliweza kuwaokoa watu wake.

Mwana wa Xexers, Artashasta I alitawala kuanzia 465 hadi 424 KK. Alikuwa pia na umuhimu katika historia ya Kiyahudi. Katika mwaka wake wa saba, 458 KK, Ezra aliongoza kundi la pili la Wayahudi kurudi Yerusalemu ([Ezra 7:7](#)). Katika mwaka wa 20 wa Artashasta, 445 KK, Nehemia alikwenda Yerusalemu kusimamia ujenzi wa kuta za mji ([Nehemia 2:1](#)). Nabii Malaki pengine aliandika kitabu chake kwa Wayahudi huko Yerusalemu wakati wa sehemu ya mwisho ya utawala wa Artashasta.

Baada ya Samaria kuanguka na Yuda kuchukuliwa mateka, baadhi ya Waebrania waliobaki walioana na makundi mbalimbali yasiyo ya Kiyahudi katika eneo hilo. Watoto wao wakawa Wasamaria, kundi la kidini na kikabila lililochanganyika. Watu hawa walihamia katika maeneo yaliyoachwa wazi na uharibifu wa Yuda, na kwa kawaida hawakupenda Wayahudi wa Babeli kurudi katika eneo waliloliona kuwa lao. Walifanya kila wawezalo kumzuia Nehemia asiijenge tena kuta. Ezra na Nehemia walilazimika kutumia ujasiri wao wote, diplomasia, nguvu, na ushawishi ili kuzuia Wayahudi waliorejea kuoa watu wa mchanganyiko wa nchi hiyo. Ndoa kama hizo zingeweza kusababisha hatimaye kufyonzwa na kuangamizwa kwa watu wa Kiyahudi.

Hekalu la Msamaria lilijengwa baadaye kwenye Mlima Gerizimu (labda wakati wa karne ya tano KK), na likawa kitovu cha ibada ya Wasamaria. Uhasama kati ya Wasamaria na Wayahudi uliendelea hadi kipindi cha Agano Jipya na bado upo hadi leo ([Yohana 4](#)).

Kipindi cha Kati ya Agano

Kipindi cha Kati cha agano ni wakati kati ya Agano la Kale na Agano Jipya, kuanzia takriban mwaka 400 KK hadi wakati wa Yesu.

Utawala wa Wagiriki na Wamisri

Aleksanda Mkuu aliteka ufalme wa Uajemi kwa haraka sana. Wakati watu wa Yerusalemu walipofungua milango yao mwaka 332 KK na kujisalimisha bila kupigana, Aleksanda aliwatendea wema. Baada ya Aleksanda kufariki mwaka 323 KK, Palestina ilipita kati ya majenerali wake hadi Ptolemy I wa Misri alipochukua mamlaka mwaka 301 KK. Eneo hilo lilibaki chini ya utawala wa Misri hadi mwaka 198 KK.

Watawala wa Misri (walioitwa Ptolemies) waliwaruhusu Wayahudi kuendeleza dini na utamaduni wao mradi walilipa kodi na kudumisha amani. Wayahudi wengi walihamia Aleksandria, Misri na polepole wakaacha kuzungumza Kiebrania katika mazingira ya Kigiriki. Kwa sababu hii, waliunda tafsiri ya Kigiriki ya Agano la Kale iitwayo Septuagint. Ingawa watawala wa Misri hawakulazimisha utamaduni wa Kigiriki kwa Wayahudi, Wayahudi wengi waliathiriwa na mawazo ya Kigiriki.

Udhibiti na Mateso ya Siria

Ptolemy V alikuwa mfalme mwaka wa 203 KK alipokuwa bado mtoto mdogo. Wakati huu, Antioko III wa Siria alitumia udhaifu wa Misri na kuteka Palestina mwaka wa 198 KK. Wayahudi waliwakaribisha Wasiria, wakitumaini kupata matibabu bora. Hata hivyo, walivunjika moyo. Antioko III alishindwa vibaya na Warumi huko Magnesia mwaka wa 190 KK. Siria ilipoteza maeneo mengi na ililazimika kulipa faini kubwa. Baada ya hili, Wayahudi walikumbwa na kodi kubwa pamoja na watu wengine katika ufalme.

Antioko IV Epiphanes, mtawala wa Siria aliyefuata, alijaribu kuleta umoja katika ufalme wake kwa kulazimisha kila mtu kukubali utamaduni wa Kigiriki na kumwabudu mfalme. Hii ilikuwa changamoto hasa kwa Wayahudi kwani waliamini na kumwabudu Mungu mmoja tu. Hali hii ilisababisha mapinduzi.

Uasi wa Wamakabayo

Mnamo mwaka wa 168 KK, mapigano yalizuka kati ya vikundi tofauti vya Kiyahudi huko Yerusalemu. Antioko IV aliona hili kama uasi na akatuma jeshi dhidi ya mji huo. Vikosi vyake viliharibu sehemu ya

ukuta wa mji na nyumba nyingi. Kufuatia hili, Antioko aliamua kukandamiza kabisa Uyahudi. Aliweka wakfu hekalu kwa mungu wa Kigiriki Zeu na kutoa dhabihu nguruwe (ambao Wayahudi wanaona kuwa najisi kiibada) kwenye madhabahu. Alipiga marufuku tohara, utunzaji wa sabato, na desturi nyingine za kidini za Kiyahudi, na kuwalazimisha watu kuabudu miungu ya kipagani.

Baadhi ya Wayahudi walitii amri za Antioko au walipinga kimya kimya, lakini wachache waliamua kupigana waziwazi. Viongozi wakuu walikuwa Matathia na wanawe watano. Baada ya Matathia kufariki, mwanawe Yuda Makabayo aliwaongoza askari wake kushinda Wasiria, na kupata tena haki ya kurejesha ibada ya Kiyahudi. Kutakaswa upya kwa Hekalu mnamo Desemba 25, 164 K.K. kulianzisha sherehe ya Hanuka ([1 Wamakabayo 4:36-59](#)). Yonathani na Simoni (wana wengine wa Matathia) waliendeleza mapambano hadi uhuru ulipopatikana mnamo 142 KK. Hili liliwezekana hasa kwa sababu walitumia udhaifu uliokuwa ukiongezeka wa watawala wa Siria na migawanyiko yao ya ndani.

Uhuru wa Kiyahudi

Simoni alitawala taifa la Wayahudi hadi alipouawa mnamo mwaka 134 KK. Mwanawe Yohane Hirkanasi ndiye aliyetawala baadaye. Yohane Hirkanasi alipigana kwa mafanikio mashariki, kaskazini na kusini. Alipata ardhi ng'ambo ya Mto Yordani. Aliteka Shekemu na hekalu la Wasamaria lililoko Mlima Gerizimu. Pia aliwashinda Waidumea kusini na kuwalazimisha wakubali Uyahudi.

Mwanawe Aristobulo alitawala kwa mwaka mmoja tu, kuanzia 104 hadi 103 KK. Lakini aliongeza sehemu ya Galilaya katika ufalme. Baada ya Aristobulo kufariki, mjane wake aliolewa na ndugu yake, Aleksanda Yaneu. Yaneu alitawala hadi mwaka 76 KK. Alipigana karibu vita vya kudumu wakati wa utawala wake. Kufikia kifo chake, alikuwa karibu kurejesha eneo lote ambalo Mfalme Solomoni alikuwa ametawala.

Baada ya Yaneu kufariki, mjane wake Aleksandra alitawala kuanzia mwaka 76 hadi 67 KK. Mwanawe mkubwa, Hirkanasi wa Pili, akawa kuhani mkuu. Utawala wake ulikuwa wa amani na ustawi, lakini alipofariki, wanawe walianza kupigana wao kwa wao. Wakaomba msaada kwa Pompeo, jenerali wa Kirumi aliyekuwa katika eneo hilo. Hili lilipelekea Warumi kuingilia kati na kushinda Palestina mnamo mwaka 63 KK.

Kipindi cha Warumi

Baada ya Warumi kuchukua udhibiti wa Palestina, walimteua Hirkanasi wa Pili kuwa kuhani mkuu na pia mtawala wa eneo (ethnarch). Hirkanasi alishika nafasi hii kuanzia mwaka 63 hadi 40 KK., lakini mamlaka yake yalikuwa zaidi ya kimaonyesho tu. Antipateri, baba yake Herode Mkuu, ndiye aliyekuwa na nguvu halisi. Katika miaka mingi ya kipindi hiki, Hirkanasi hakuweza kufanya mengi kwa sababu ya machafuko yaliyoletwa na vita vya wenyewe kwa wenyewe vya Warumi. Antipateri alikuwa mwaminifu kwa Warumi na alihakikisha sera za Kirumi zinafuatwa. Alipata kibali cha Yulio Kaizari kwa ajili ya Wayahudi waliokuwa wanaishi Palestina na pia katika Diaspora (jumuiya za Kiyahudi nje ya nchi yao).

Herode Mkuu

Kwa msaada wa Marko Antoni, Herode aliteuliwa kuwa mfalme wa Yudea na seneti ya Kirumi mnamo mwaka 40 K.K. Hata hivyo, uvamizi kutoka Parthia na chuki ya Wayahudi dhidi ya Warumi vilimruhusu Antigono wa Pili, mfalme wa mwisho wa familia ya Wamakabayo, kutawala kwa miaka mitatu kuanzia 40 hadi 37 KK. Hatimaye, Herode akawa mfalme mnamo mwaka 37 KK. na akatawala hadi 4 KK. Kutoka katika mtazamo wa Warumi, Herode alikuwa mtawala wa kuvutia na akapewa cheo cha "Mkuu." Alileta utulivu katika maeneo mashariki ya Mto Yordani na kusaidia kupanga upya jimbo la Kirumi la Arabia. Zaidi ya hayo, aliunga mkono juhudi za Augusto za kueneza utamaduni wa Kigiriki-Kirumi katika himaya yote.

Herode alivutiwa sana na utamaduni wa Kigiriki na aligharamia miradi ya ujenzi katika maeneo mengi nje ya Palestina, ikiwemo Rodi, Antiokia, Damasko na Athene. Nchini Palestina, alijenga upya Samaria na kuipa jina Sebaste kwa heshima ya Augusto (Sebastos ni neno la Kigiriki linalomaanisha "Augusto"). Pia alijenga bandari kubwa ya Kaisaria, ambayo huenda ilikuwa kubwa kama Kisiwa cha Manhattan na ikawa mji mkuu wa Palestina ya Kirumi. Kati ya miradi yake mingi ya ujenzi, maarufu zaidi ilikuwa ukarabati wa hekalu la Yerusalemu. Mradi huu ulianza mnamo mwaka 20 KK lakini haukukamilika hadi miaka michache tu kabla ya hekalu hilo kuharibiwa mnamo mwaka 70 Baada ya Kristo (B.K)

Licha ya majengo yote ya kuvutia yaliyojengwa wakati wa utawala wa Herode, Wayahudi hawakumpenda wala kumuunga mkono. Pia alishindwa kuleta amani na maelewano katika familia yake mwenyewe, ambapo kulikuwa na

milipuko ya mara kwa mara ya usaliti, ukosefu wa uaminifu, na mauaji. Herode alihofia tishio lolote kwa utawala wake na alitumia mbinu kali kuangamiza vitisho hivyo. Hii inaonekana wazi kutokana na mauaji yake ya watoto wachanga huko Bethlehemu baada ya kuzaliwa kwa Yesu.

Mwishowe, Herode alidhibiti Idumaya, Yudea, Samaria, Galilaya, Perea, na eneo la kaskazini mashariki mwa Bahari ya Galilaya. Katika wosia wake wa mwisho, aligawanya ufalme wake kati ya wanawe watatu:

- Arkelao alitakiwa kutawala Idumaya, Yudea, na Samaria;
- Antipa alitakiwa kutawala Galilaya na Perea; na
- Philip alitakiwa kutawala eneo la kaskazini mashariki mwa Bahari ya Galilaya.

Baada ya Kifo cha Herode

Arkelao alikuwa mtawala asiye maarufu na asiye na ufanisi. Roma ilimuondoa madarakani mnamo mwaka 6 Baada ya Kristo (BK). Maeneo yake yaligeuzwa kuwa jimbo la Kirumi lililokuwa chini ya utawala wa moja kwa moja wa Warumi kuanzia mwaka 6 hadi 41 BK. Mtawala maarufu zaidi wa Kirumi katika kipindi hiki alikuwa Pontio Pilato, aliyehudumu kuanzia mwaka 26 hadi 36 BK. Anajulikana zaidi kwa kuagiza kusulubiwa kwa Yesu

Wana wengine wa Herode walikuwa na kiwango tofauti cha mafanikio. Antipa alikuwa na mafanikio zaidi kuliko Arkelao, lakini alikumbana na changamoto. Mnamo mwaka 39 BK, alimkasirisha mfalme wa Kirumi na akaondolewa madarakani. Filippo ndiye alikuwa mwenye ufanisi zaidi kati ya wana wa Herode, akitawala eneo lake hadi kifo chake mnamo mwaka 34 BK. Baada ya kifo cha Filippo, ardhi yake ilipewa Herode Agripa wa Kwanza mnamo mwaka 37 BK. Kufikia mwaka 39 BK, Agripa pia alipata udhibiti wa maeneo ambayo yalikuwa yameongozwa na Antipa. Mnamo mwaka 41 BK, alipewa pia maeneo ya Samaria, Yudea na Idumea.

Herode Agripa wa Kwanza alitawala kuanzia mwaka 37 hadi 44 BK. Alikuwa mzao wa Wamakabayo kupitia kwa bibi yake, Mariamne, ambaye alikuwa mke wa kwanza wa Herode Mkuu. Uhusiano huu ulimletea kibali cha Wayahudi wazalendo na Mafarisayo. Walithamini kujitolea

kwake kwa desturi za Kiyahudi na sheria ya Mungu. Lakini alipojenga ukuta mpya wa kaskazini mwa Yerusalemu na kujiingiza katika mambo ya kigeni, Warumi wakawa na mashaka. Alipofariki mnamo mwaka 44 BK, waligeuza ufalme huo kuwa jimbo la Kirumi.

Kama tunavyoona katika Injili, makundi kadhaa ya kidini yalikuwa yameundwa Palestina kufikia nyakati za Kirumi na yalikuwa yanashiriki kikamilifu katika karne ya kwanza:

1. Wazeloti walipinga utawala wa Kirumi na waliunga mkono uasi wa kijeshi.
2. Waherodi walikuwa wakiunga mkono familia ya Herode na mamlaka za Kirumi.
3. Mafarisayo walikuwa wamejitolea kufuata sheria za kidini na waliamini katika mambo ya kiroho kama vile malaika na ufufuo. Walikuwa tayari kumuunga mkono Rumi kwa kiasi fulani ikiwa wangepewa uhuru wa kidini, na walidhibiti masinagogi.
4. Masadukayo hawakuamini mambo ya kiroho; walikuwa na mwelekeo wa kushirikiana na watawala na walidhibiti hekalu.

Kwa ujumla, maandishi ya wakati kati ya Agano la Kale na Agano Jipya na mawazo ya watu wengi ya wakati huo yalimwona Masihi kuwa kiongozi wa kisiasa ambaye angeweka huru watu wake kutoka kwa udhibiti wa kigeni na kuanzisha ufalme mpya unaojitegemea.

Utawala wa Kirumi na Maasi ya Wayahudi

Magavana wa Kirumi (waliokuwa wakijulikana kama maprefekta) walitawala Palestina kuanzia mwaka 44 hadi 66 BK. Hata hivyo, magavana wengi kati yao walishindwa kudumisha amani. Mara nyingi walikosea ibada za kidini za Wayahudi na kuwakera kwa njia nyingine. Mvutano wa mara kwa mara uliibuka kati ya Wayahudi na Warumi chini ya Feliksi, aliyekuwa mtawala kuanzia mwaka 52 hadi 60 BK. Hili lilipelekea uasi wa kwanza wa Kiyahudi kuanzia mwaka 66 hadi 70 BK. Wakati huu, Paulo alifungwa Kaisaria kuanzia takribani mwaka 58 hadi 60 B.K. ([Matendo 23:23-24:27](#)). Ghasia za vurugu zililipuka kati ya Wayahudi na watu wa mataifa (wasiokuwa Wayahudi) katika mji huo.

Festo, aliyekuwa mtawala kuanzia mwaka 60 hadi 62 BK, alikuwa kiongozi mwenye uwezo. Lakini hali huko Palestina ilikuwa inazidi kuwa tete. Kifo chake kilisababisha kipindi cha machafuko hadi Albinusi alipoteuliwa kuwa gavana kuanzia mwaka 62 hadi 64 BK. Albinusi alikuwa kiongozi fisadi na asiye na ufanisi. Mrithi wake, Florasi, alikuwa mbaya zaidi. Sera kali za Florasi, zikiwemo uporaji wa wazi na rushwa, ziliongeza zaidi hali ya machafuko. Kufikia mwaka 66 BK, Wayahudi hawakuweza tena kustahimili utawala wa Kirumi.

Tukio lililoanzisha uasi lilikuwa tendo la chuki dhidi ya Wayahudi lililofanywa na wakazi Wagiriki wa Kaisaria mnamo mwaka 66 BK. Hivi karibuni ghasia zikaenea katika miji mingi, na askari wa Kirumi wakauawa katika maeneo kadhaa. Lakini Wayahudi hawakuwa na umoja, na kule Yerusalemu makundi yenye silaha ya Wayahudi yalipigana wao kwa wao kwa ajili ya udhibiti. Vespasiano alichaguliwa kuongoza jeshi la Kirumi lenye takribani askari 60,000 kushughulikia uasi huo.

Vespasiano alikuwa ameshateka sehemu kubwa ya Palestina kufikia wakati alipokuwa mfalme mnamo mwaka 69 BK. (baada ya kifo cha Nero). Alimwacha mwanawe Tito kumaliza kazi hiyo. Mnamo Agosti mwaka 70 BK, Tito alivunja kuta za Yerusalemu. Vikosi vya Kirumi viliwaua watu wengi waliokuwa wakiishi Yerusalemu, vikabomoa mji na kuharibu hekalu. Masada, ngome ya mwisho ya Wayahudi, iliendelea kupinga Warumi hadi mwaka 73 BK. Palestina ilikuwa imepondwa na nguvu za Kirumi. Hasara ya maisha na mali ilikuwa kubwa na ya kutisha..

Mapinduzi ya Baadaye ya Wayahudi

Wayahudi wangeinuka katika uasi dhidi ya Rumi mara mbili zaidi. Uasi wa kwanza ulikuwa chini ya Mfalme Trajano mnamo mwaka 115 B.K. Uasi huu ulianza Cyrenaica na ukaenea haraka hadi Kupro, Misri, Palestina na Mesopotamia. Uasi huo ulianza kama mwitikio wa mvutano unaoendelea kati ya Wayahudi na majirani zao wanaozungumza Kigiriki. Hivi karibuni ukawa changamoto kwa mamlaka ya Kirumi.

Uasi huo uliongezeka kasi baada ya Waparuthi kuwashinda Warumi kwenye mpaka wa mashariki. Hili liliwapa Wayahudi tumaini la kumaliza utawala wa Kirumi. Kule ambako Wayahudi walipata nguvu, mara nyingi waliua watu kwa wingi. Kwa kujibu, watu wasiokuwa Wayahudi walilipiza kisasi. Trajano alikandamiza uasi huo kwa ukatili mkubwa. Alirejesha utulivu katika

himaya yote isipokuwa Misri. Mrithi wake, Hadriano, alileta amani na utulivu nchini Misri

Hadriano alikabiliwa na uasi mpya wa Wayahudi. Sababu yake ilikuwa marufuku yake ya tohara, ambayo aliiona kuwa ya kikatili. Mpango wake wa kujenga upya Yerusalemu kama Aelia Kapitolina, ukiwa na hekalu la Jupiter mahali palipokuwa hekalu la zamani la Wayahudi, pia uliwakera. Hatua hizi zilikuwa za kudhalilisha sana kwa Wayahudi. Simeoni Bar-Kokba, aliyesifiwa kama "Mwana wa Nyota" na mkuu wa Israeli, aliongoza uasi dhidi ya Roma. Mapigano yalikuwa ya kikatili kwa pande zote mbili, yakidumu zaidi ya miaka mitatu kuanzia mwaka 132 hadi 135 BK. Uasi huu ulisababisha karibu kuangamia kwa idadi ya Wayahudi wa Yudea

Baada ya hapo, Warumi walijenga upya Yerusalemu kama koloni. Wayahudi walikatazwa kuingia katika mji huo kwa adhabu ya kifo. Hata baada ya karne nyingi, Wayahudi waliruhusiwa kuingia mara moja tu kwa mwaka katika kumbukumbu ya siku ya kuharibiwa kwa hekalu na Nebukadreza. Baada ya uasi wa Bar-Kokba, Uyahudi uligeukia ndani. Ulilenga kuhifadhi mila zake na kujitenga na watu wa mataifa..

Tazama pia Abrahamu; Ratiba ya wakati wa Biblia (Agano la Kale); Ushindi na Ugawaji wa Ardhi; Daudi; Diaspora ya Wayahudi; Kutoka; Uasi wa Kwanza wa Kiyahudi; Myahudi; Uyahudi; Mose; Kipindi cha Mababu; Sauli #2; Solomoni; Kipindi cha Baada ya Uhamisho; Kutangatanga nyikani.

Hofu

Hisia ya kihemko ya wasiwasi au hofu kuhusu jambo baya ambalo linaweza kutokea siku zijazo. Watu wengine wanafikiri hofu ndiyo inayowasukuma wengine kuelekea dini, lakini dini ya kweli inahusisha tamaa ya kumkaribia Mungu, si hofu pekee. Kwa kawaida, watu hawataki kukaribia mtu au kitu wanachokiogopa.

Kwenye Biblia, hofu inamaanisha zaidi ya kuhisi kuogopa au kutishwa tu. Ingawa hii ni sehemu ya maana yake, hasa inapozungumzia hofu ya Mungu, pia inajumuisha hisia ya kustaajabu na heshima ya kina kwa Mungu.

Kuna nafasi ya hofu katika maana ya kuwa na wasiwasi au kujali, hasa kuhusiana na Mungu. Biblia inasema, "Ni jambo la kutisha kuanguka mikononi mwa Mungu aliye hai" ([Waebrania 10:31](#)). Yesu alifundisha kwamba tunapaswa

kumwogopa Mungu kwa sababu ana uwezo wa kuadhibu dhambi na kuwaangamiza watu kabisa ([Luka 12:4-5](#)).

Hofu inaweza kusaidia watu kuelewa jinsi roho zao zilivyo na dosari na jinsi wanavyohitaji msamaha wa Mungu. Mfano wa kwanza wa aina hii ya hofu ni katika [Mwanzo 3](#), ambapo Adamu na Hawa walijificha kutoka kwa Mungu baada ya kumwasi. Hofu yao ilikuwa na maana kwa sababu walijua walistahili hukumu kwa walichofanya. Hofu huja kiasili kama matokeo ya dhambi ([Mwanzo 3:10; 4:13-14; Mithali 28:1](#)).

Biblia inatoa mifano mingi ya watu waliokuwa na wasiwasi mkubwa, kama Kaini, Sauli, Ahazi, na Pilato. Hofu inawashika waovu ([Ayubu 15:24](#)), inawashangaza wanafiki ([Isaya 33:14](#)), na inawazidi waovu ([Zaburi 73:19](#)). Maisha yao, yasiyo na imani, yamejaa hofu ([Ufunuo 21:8](#)). Mungu aliposimama dhidi ya jeshi la Farao, walipoozwa na hofu ([Kutoka 15:16](#)). Rafiki wa Ayubu, Bildadi, alielezea watu kama wanaosukumwa kwenye magoti yao na hukumu ya Mungu ([Ayubu 18:11](#)).

Hofu inaweza kuwazuia watu kuchukua hatua au kuwafanya watende kwa njia ambazo wasingefanya vinginevyo. Hii ni kweli hasa kwa wale ambao hawajajitolea kikamilifu kwa Mungu.

- Sauli alimwasi Mungu kwa sababu aliogopa maoni ya watu ([1 Samweli 15:24](#))
- Wazazi wa kipofu ambaye Yesu alimponya waliogopa kusema kwa sababu ya Yesu, kwani waliwaogopa viongozi wa Kiyahudi ([Yohana 9:22](#))
- Kwenye mfano wa talanta, hofu ya mwanadamu ilimzuia kutimiza wajibu wake ([Mathayo 25:25](#))

Yesu Kristo, kupitia kifo chake, ufufuo, na kazi yake inayoendelea kwa waumini mbinguni, ndiye anayewaweka watu huru kutoka kwa hofu. Mtume Paulo aliwaambia Warumi ([Warumi 8:15](#)) kwamba walipokuwa Wakristo, walipokea Roho Mtakatifu, si kama roho ya hofu na utumwa, bali kama roho ya kufanywa wana. Hii inamaanisha kwamba sasa wangeweza kumwita Mungu "Aba" (neni la Kiaramu linalotumiwa na watoto wa Kiyahudi kumwita baba zao). Hili ndilo neno lilile ambalo Yesu alitumia kumwita Baba yake, na Wakristo, kwa sababu wao ni sehemu ya familia ya Mungu, wanaweza pia kutumia neno hili wanapozungumza

na Mungu ([Wagalatia 4:6](#)). Wale wanaopokea upendo wa Mungu wana nguvu kubwa ya kuondoa hofu zao ([1 Yohana 4:18](#)).

Hofu isiyo ya lazima inaweza kuathiri kazi ya watu wa Mungu. Mungu alimwonya Yeremia asiwaogope wapinzani wake ([Yeremia 1:8](#)) kwa sababu kama angekubali hofu, Mungu angeruhusu shida kumjia ([Yeremia 1:17](#)). Mungu alitoa maagizo kama hayo ya ujasiri kwa Ezekieli, ambaye aliishi wakati mmoja na Yeremia, na kwa wengine wengi ([Yoshua 1:7-9](#); [Ezekieli 2:6](#)). Hata watu wacha Mungu wanaweza kushawishiwa kuogopa na wakati mwingine wanaweza kuhisi kuzidiwa ([Zaburi 55:5](#)). Ndiyo maana Mungu mara nyingi huwaambia watu wake wasikubali hofu ([Isaya 8:12](#); [Yohana 14:1, 27](#)). Badala yake, wanahimizwa kuweka wasiwasi wao mikononi mwa Mkombozi wao, ambaye anawajali sana watu wake ([1 Petro 5:7](#)). Imani ni ufunguo wa kushinda hofu, kama Isaya anavyosema: "Utamhifadhi katika amani kamilifu mwenye akili thabiti, kwa sababu anakutumaini" ([Isaya 26:3](#)). Waandishi wa zaburi pia wanasisitiza jukumu la imani katika kushinda hofu ([Zaburi 37:1](#); [46:2](#); [112:7](#)).

Imani ya kweli inajumuisha heshima ya dhati kwa Mungu, inayojulikana kama "hofu ya Mungu" katika Biblia. Kuelewa nguvu za Mungu ni muhimu kwa imani yenye maana ([Zaburi 5:7](#); [89:7](#)). Wakristo wako huru kutokana na kuogopa:

- Watu ([Waebrania 13:6](#))
- Kifo ([2:15](#))
- Maisha kwa ujumla ([2 Timotheo 1:6-7](#))

Hata hivyo, wanapaswa kumheshimu Mungu kila wakati. Heshima hii inaleta hekima ([Zaburi 111:10](#)) na mwongozo ([Waefeso 5:21](#); [Wafilipi 2:12](#)). Kumpenda Mungu kunasababisha hofu hii kupitia kujifunza Maandiko ([Mithali 2:3-5](#)).

Waisraeli wa kale walionyesha heshima kwa kufuata amri za Mungu ([Kumbukumbu la Torati 6:2](#)). Kornelio na familia yake waliitwa "waogopaji wa Mungu" kwa sababu ya heshima yao ([Matendo 10:2](#)). Heshima ya kweli inaongoza kwa matendo mema na maisha matakatiifu ([2 Wakorintho 7:1](#)). Hofu hii inaleta furaha ([Zaburi 2:11](#)) na maisha ([Mithali 14:27](#)). Ni ya thamani zaidi kuliko utajiri ([Mithali 15:16](#)). Mungu anafurahia wale wanaomheshimu ([Zaburi 147:11](#)).

Hukumu

Dhana katika Maandiko inahusiana kwa karibu na dhana ya haki ya Mungu. Katika mahusiano yake yote, Mungu anatenda kwa haki na kimaadili. Wanadamu, walioumbwa na Mungu, wana kipengele cha kimaadili ili waweze kujibu vyema mahitaji ya haki ya Mungu katika maisha yao. Hukumu ya kiungu, inayohusisha idhini au kutoridhika kwa Mungu juu ya kila kitendo cha kibinadamu, ni matokeo ya asili ya uhusiano wa Muumba na kiumbe. Hivyo basi, hukumu, ikifanuliwa kwa urahisi, ni jibu la kiungu kwa shughuli za kibinadamu. Mungu Muumba lazima pia awe Mungu Hakimu. Kwa kuwa Mungu ni mwenye haki, anajibu kwa adhabu au zawadi kwa kile kila mtu anachofanya. Uwajibikaji wa kimaadili wa mwanadamu kwa Mungu (sifa ambayo haishirikiwi na viumbe wengine) ni kiungo muhimu cha kuumbwa kwa mfano wa Mungu. Kuumbwa kwa mfano wa kiungu kunamaanisha kwamba Mungu na binadamu wanaweza kuwasiliana kwa njia ambayo watu wote wanaweza kuelewa mahitaji ya kimaadili ya Mungu na kujibu kwa hiari. Miongoni mwa amri mbalimbali chanya zilizotolewa kwa watu katika uumbaji wake wa awali—ikiwa ni pamoja na ndoa, kutawala dunia, na kufurahia Bustani ya Edeni—kulikuwa na amri hasi inayokataza kula tunda kutoka kwa mti mmoja. Kutotii amri hii kulibeba tishio la kifo kama adhabu ([Mwa 2:16-17](#)). [Mwanzo 3](#) inaeleza hukumu ya kwanza ya Mungu, ile dhidi ya Adamu. Aliadhibiwa kwa kifo kwa kuwa hakuishi ndani ya kanuni za kimaadili zilizowekwa na Mungu ([3:17-19](#)). Kwa maana ya kiufundi tu, hukumu inajumuisha idhini ya Mungu juu ya matendo yanayompendeza; mara nyingi zaidi, hukumu inaeleweka kwa njia hasi kwa maana kwamba Mungu anawaadhibu wale wanaovunja amri zake. Tangu anguko, shughuli zote za kibinadamu ziko chini ya hukumu hasi ya Mungu ([Rum 2:12](#)).

Maamuzi Katika Maisha Haya

Wazo la Kikristo la upatanisho, kwamba Kristo alikufa kwa ajili ya dhambi badala ya binadamu, linategemea dhana kwamba Mungu anawajibisha wanadamu kwa dhambi zao. Hata hivyo, Mungu alimtuma Mwana wake kushughulikia tatizo hili. Mwana kwa hiari yake alijiweka chini ya hukumu ya Mungu, na kwa niaba ya watu alipokea adhabu ya kimungu ([Gal 3:13](#)). Kifo cha Kristo kwa ajili ya dhambi kinaweza kwa hivyo kuzingatiwa kuwa udhihirisho wa juu wa hukumu ya kimungu. Mungu kama hakimu anamtembelea roho ya Kristo katika

kusulubiwa kwake na kutoa hukumu kamili ya kimungu dhidi ya dhambi.

Kupitia imani, iliyoletwa na Roho Mtakatifu na kulishwa na Neno, muumini anakuwa mmoja na Kristo na hivyo kuepuka hukumu ya kiungu na kuokolewa kutoka kwa adhabu ([Rom 3:22](#)). Wale ambao, kwa imani, wanashiriki katika faida za kifo cha Kristo wanasimama mbele ya Hakimu wa kiungu na kupokea hukumu ya "sio na hatia," na badala ya adhabu na kisasi cha kiungu, wanapokea hukumu ya uzima wa milele. Yesu anasema kuhusu wale wanaomwamini kwamba tayari wamepita katika hukumu, wameepuka kifo, na tayari wanashiriki katika uzima wa milele ([In 5:24](#)).

Ingawa dhambi zimesamehewa na Kristo, kila mtu—muumini na asiyeamini vilevile—bado anapata matokeo fulani ya dhambi zake katika maisha haya. Kwa kila kitendo cha kibinadamu kuna mwitikio wa kimungu ([Rom 2:6](#)). Paulo anazungumzia dhamiri, ambayo inatekeleza hukumu fulani hata juu ya matendo ya wale ambao hawamjui Mungu wa kweli (sura ya [15](#)).

Serikali pia ni maonyesho ya hukumu ya kimungu juu ya matendo ya hadhara ya binadamu kuhusiana na sheria. Haki ya kiraia, ingawa mara nyingi imepotoshwa, ni njia ambayo Mungu hutekeleza hukumu ya muda juu ya uvunjaji wowote wa sheria katika maisha haya ([Rom 13:1-2](#)). Uhalifu wa hadhara dhidi ya jamii sio dhambi pekee zinazostahili hukumu ya kimungu.

Pamoja na mashtaka ya dhamiri dhidi ya hata dhambi za siri zaidi, kila kitendo cha binadamu hubeba uwezekano wa thawabu au adhabu. Kuishi ndani ya mipaka ya maadili iliyowekwa na Mungu, hasa kama inavyofunuliwa katika Amri Kumi na kufafanuliwa zaidi katika Maandiko mengine, kunaleta manufaa fulani ya kimwili katika maisha haya. Kuishi bila kujali sheria za maadili kunasababisha adhabu na matatizo yanayostahili kosa ([Gal 6:7-8](#)). Kwa mfano, kukataa kufanya kazi kunaweza kusababisha umaskini, na ulafi unaweza kusababisha afya mbaya. Baadhi ya shughuli huleta adhabu zao wenyewe. Wakristo hawapaswi kuhitimisha, hata hivyo, kwamba uwepo wa maafa katika maisha ya mtu lazima uonyeshe hukumu maalum ya Mungu dhidi ya dhambi fulani. Mungu anaweza kutumia maafa katika maisha ya Mkristo kumwongoza kwa njia ya kimungu kuelekea lengo la uzima wa milele ([1 Pt 4:12-13](#)).

Kutokana na dhambi ya Adamu, uumbaji uliwekwa chini ya hukumu ya uharibifu ([Mwa 3:17](#)). Maisha yote ya binadamu yanashiriki katika kuzorota,

ambayo ni udhihirisho wa hukumu ya Mungu dhidi ya dhambi iliyoanzia kwa Adamu. Mungu anabaki kuwa mwenye enzi hata juu ya uharibifu wa ulimwengu na anaweza kuuelekeza na kuudhibiti kwa malengo yake ya mwisho ([Rum 8:20](#)). Hivyo, anaweza kutumia maafa kwa manufaa ya maisha ya Mkristo (sura ya [28](#)), lakini pia anaweza kuyatumia kuonyesha hasira yake kwa wale wanaoendelea katika dhambi ya makusudi na wanaomkataa Mwana wake Yesu Kristo kama Mkombozi kutoka dhambini. Farao, ambaye alimtambua Mose kama nabii wa Mungu na bado akamkataa yeye na ujumbe wake, ni mfano bora wa mtu aliyepokea hukumu ya Mungu ([Kut 10:20](#)). Wayahudi ambao waliona miujiza ya Yesu na wakakataa madai yake ya kuwa Masihi pia ni miongoni mwa wale waliopokea hukumu ya Mungu wakiwa hai ([Mt 12:22-32](#)).

Kupitia vita na uundaji na uharibifu wa mataifa, Mungu hufanya hukumu kwa pamoja dhidi ya watu wote. Agano la Kale linaandika kupanda na kuanguka kwa mataifa na wafalme. Kukataa kumtambua na kumwabudu Mungu wa milele na kufuata sheria zake hatimaye husababisha kutoweka kwa taifa. Uharibifu wa Ninawi na Israeli katika Agano la Kale na Yerusalemu katika Agano Jipya ni mifano wazi ya hukumu ya Mungu dhidi ya watu wote wanaokataa ujumbe wake wa wokovu. Kutokujali kwa umma sheria ya maadili lazima kusababisha kuvunjika kwa taifa, ambayo mara nyingi huongezwa na uvamizi wa taifa la kigeni. Uharibifu wa Sodom na Gomora ulikuwa matokeo ya moja kwa moja ya upotovu wa kimaadili ([Yuda 1:7](#)).

Hukumu ya Mwisho

Hukumu katika maana yake ya mwisho inaeleweka vyema kama kuja kwa Yesu Kristo siku ya mwisho. Wakati huo, waumini watarithi uzima wa milele na wasioamini watahukumiwa. Mkristo haogopi wakati huu, kwa sababu tayari amesamehewa katika Kristo Yesu. Mtu asiyeamini anaogopa kifo kwa haki. Sababu ya hukumu ya kutisha na isiyobadilika ni kukataa kwa kudumu toleo la wokovu la Mungu. Hii ni dhambi dhidi ya Roho Mtakatifu ([Mt 12:32](#)). Wale wanaoanguka chini ya hukumu yake ni wale ambao wamesikia ujumbe maalum wa Mungu kwao na wamehakikishiwa ukweli wake lakini bado wanaendelea kukataa wokovu huu. Kama vile asiyeamini amemkataa Mungu katika maisha haya, ndivyo Mungu anavyomkataa katika kifo chake cha milele.

Zaidi ya hukumu hii ya mtu binafsi, mataifa yote yataonekana mbele ya Yesu ([Mt 25:31–32](#)). Hatima ya wote wanaonekana mbele ya Hakimu tayari imeamuliwa. Maandiko yanafundisha kwamba kuna hukumu siku hiyo ya mwisho ambayo itafanywa kwa msingi wa matendo (sura ya [31–46](#)). Hii haipaswi kuonekana kama kukana au kupingana na kanuni kwamba mtu anaokolewa kwa imani pekee. Watu wanaingia katika uhusiano wa wokovu na Yesu Kristo kupitia imani pekee, bila matendo. Imani inajulikana tu kwa Mungu na yenyewe haionekani kwa wengine. Ushahidi wa uwepo wa imani ni matendo.

Hukumu za Mungu juu ya watu katika maisha haya zinaweza kuwa na manufaa kwa sababu kupitia hukumu hizi, anawaita watubu. Hukumu ya siku ya mwisho itakuwa ya mwisho; hakuna atakayeruhusiwa kutubu au kubadilisha mawazo yake kuhusu Mungu. Katika siku hiyo, wote watatambua ukweli wa madai ya Mungu katika Kristo Yesu, lakini ni wale tu ambao wamemwamini na kutekeleza mapenzi yake katika maisha yao watakaopokea mwaliko wa kuishi uzima wa milele (sura ya [34](#)).

Matokeo ya Vitendo

Wakristo wanaishi maisha chanya na yenye kujiamini wakijua kwamba Yesu amebeba hukumu ya kimungu kwa ajili yao, na hivyo wako huru kutokana na adhabu yoyote zaidi ya kimungu. Wakati huo huo, wanatambua hukumu ya Mungu dhidi ya dhambi zote, ikiwa ni pamoja na zile za Wakristo, na kwamba bila Kristo wangepata adhabu mbaya zaidi ya kimungu. Wanaona uovu na maafa ya maisha haya kama ishara ya kutoridhika kwa Mungu na dhambi. Yanapokuja, Wakristo huyatumia kama fursa za kuchunguza nafsi zao na kutubu. Ingawa hawajui tarehe kamili ya siku ya mwisho, wanajiandaa kila siku kwa ajili ya hukumu ya mwisho.

Muhtasari

Dhana ya hukumu inahusu historia yote ya binadamu—kutoka kwa anguko hadi siku ya mwisho. Mungu, kama Mungu mwenye haki ambaye anaona tofauti wazi kati ya mema na mabaya, lazima atekeleze hukumu juu ya watu wote katika maisha yao ya kila siku na hasa mwishoni mwa maisha. Mungu, katika neema yake, amemtuma Mwana wake kuteseka hukumu tuliyostahili, na katika rehema yake anachelewesha Siku ya Mwisho ya Hukumu ili tuweze kutubu kwa imani katika Yesu Kristo ([2 Pt](#)

[3:9](#)). Dhana kuu za uumbaji, haki, sheria, wokovu, na upatanisho zinafikia mwisho wake katika hukumu ya kimungu ya siku ya mwisho.

Tazama pia Kuzimu; Kiti cha Hukumu; kuhesabiwa haki, Kuhesabiwa Haki; Hukumu ya Mwisho; Kujili kwa Pili kwa Kristo; Hasira ya Mungu.

Huli

Mwana wa Aramu na mjukuu wa Shemu ([Mwa 10:23](#); [1 Nya 1:17](#)).

Huzuni

Mateso ya kihisia yanayosababishwa na kupoteza, bahati mbaya, au janga. Kuomboleza kunamaanisha kuhisi huzuni au dhiki.

Ni Mifano Ipi ya Huzuni Inayopatikana Katika Biblia?

Wazo la huzuni linajitokeza mara nyingi katika Biblia:

- Isaka na Rebeka walihuzunika wakati mwana wao Esau alipooa mwanamke Mhiti ([Mwanzo 26:35](#))
- Mungu alihuzunika kwa maumivu ambayo Waisraeli walijiletea kwa kutotii kwao ([Waamuzi 10:16](#))
- Hana alikuwa na huzuni kwa sababu hakuwa na mtoto, kiasi kwamba alionekana kama mlevi wakati wa kuomba ([1 Samweli 1:16](#))
- Samweli aliomba usiku kucha kwa sababu alihuzunishwa na kutotii kwa Mfalme Sauli ([1 Samweli 15:11](#))
- Ayubu alikuwa na huzuni kubwa sana kuhusu hasara yake binafsi ([Ayubu 2:13](#); [linganisha 6:2](#); [16:6](#))
- Waandishi wa zaburi walionyesha dhiki na huzuni ([Zaburi 6:7](#); [31:9-10](#); [69:26](#); [73:21](#); [95:10](#); [112:10](#))
- Kitabu cha Maombolezo kimejitolea kwa kuonyesha huzuni
- Manabii huzungumzia hukumu inayotokana na Israeli kumhuzunisha Mungu
- Yesu alipata huzuni na dhiki, ikiwa ni pamoja na kulia kwa kifo cha rafiki yake ([Marko 3:5](#); [Yohana 11:33](#); [35](#))
- Wayahudi walihuzunika wakati mitume walipokuwa wakifundisha kuhusu Kristo ([Matendo 4:2](#))
- Mtume Paulo aliwafundisha waumini wasihuzunishane ([Warumi 14:15](#))
- Mtume Paulo hakutaka kusababisha huzuni yoyote yeye mwenyewe ([2 Wakorintho 2:1-5](#))
- Muumini hapaswi kumhuzunisha Roho Mtakatifu ([Waefeso 4:30](#))
- Muumini anaweza kupitia huzuni na mateso katika ulimwengu usio wa kawaida ([1 Petro 2:19](#))

- Huzuni ilionyeshwa wakati wa kifo kupitia kilio, maombolezo, na vilio ([Yeremia 9:17-18](#); [Amosi 5:16](#); [Marko 5:38](#)).

Tazama pia Ombolezo.